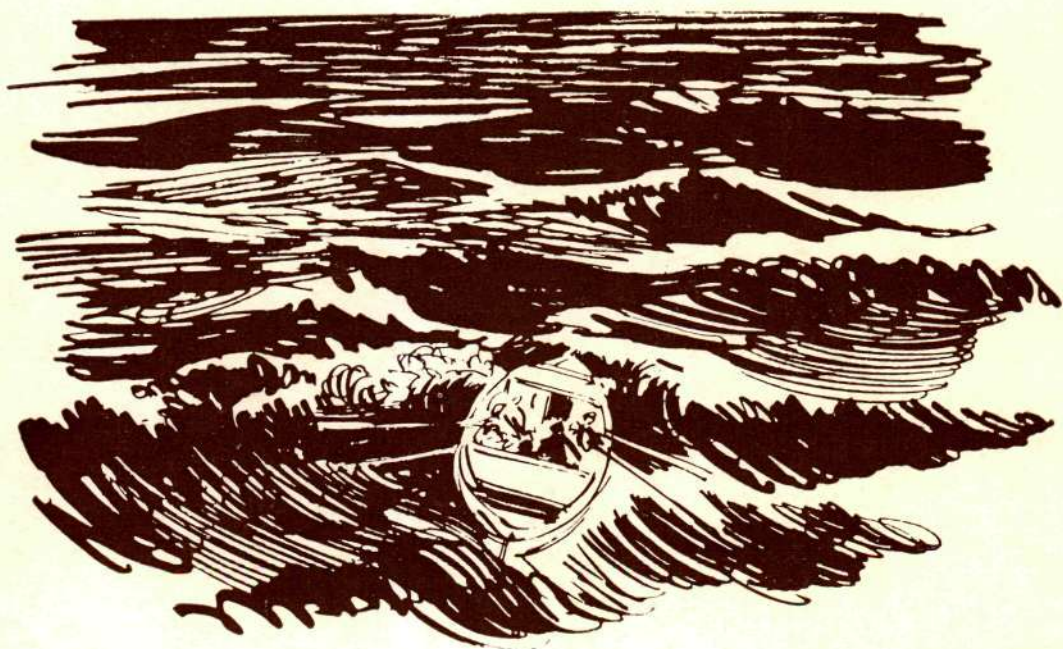

10
1987

ISSN 0131—1441

KEEL JA KIRJANDUS

KOLLEEGIUM:

P. Ariste, V. Hallap,
A. Hint, E. Jansen,
O. Jõgi, A. Kask,
R. Kull, V. Pall,
R. Parve, H. Peep,
E. Päll, E. Sõgel,
A. Tamm, O. Tedre,
A. Vinkel.

TOIMETUS:

A. Tamm
(peatoimetaja),

T. Tasa
(peatoimetaja asetäitja),

E. Ross
(vastutav sekretär),

A. Langemets
(kirjandustooria ja -kriitika
osakonna toimetaja),

H. Niit
(kirjandusajaloo ja rahva-
luule osakonna toimetaja),

U. Ulbo
(keeleteaduse osakonna
toimetaja),

I. Pärnapuu
(toimetaja).

Toimetuse aadress:
200 106 Tallinn, Lauristini 6.
Telefonid 449-228, 449-126.

Laduda antud 18. VIII 1987.
Trükkida antud 28. IX 1987.
Trükiarv 3400. Sõtkõvaki Paberi-
vabriku trükipaber nr. 1,
70×108/16. Trükipoognaid 4,25.
Tingtrükipoognaid 5,95. Arvestus-
poognaid 7,47. MB-08520.
Tellimuse nr. 3399, Hans
Heidemanni nim. trükikoda.
Tartu, Olükooli 17/19. II.
Klišeed valmistatud trükikojas
«Ühiselu».

Tellimishind: 3 kuuks rbl. 1.35,
6 kuuks rbl. 2.70,
aastaks rbl. 5.40.

«Кеэ́л я Ки́рьяндус» («Язык
и литература»), журнал Ака-
демии наук Эстонской ССР
и Союза писателей Эстон-
ской ССР. Выходит один
раз в месяц. Издательство
«Периодика», Таллин. На
эстонском языке.

SISUKORD

P. Olesk. Saatus ja tegelikkus («Eesti kirjandusuuri- mise elu ja olu»)	577
R. Ruutsoo. Keelest, kultuurist ja keeleökoloogiast	587
J. Undusk. Melanhoolne Luts: «Kirjad Maariale»	599
A. Tering. Göttingeni ülikool ning selle osa Eesti- ja Liivimaa haritlaskonna kujunemises XVIII sajandil ja XIX sajandi algul (Järg)	615

PUBLIKATSIOONE

R. Hinrikus (komment.). Karl Ristikivi kirju Hilja Vihalemale	624

TÄHTPÄEVI

J. Urt. Minni Nurme esimesed luulekogud ajapöörises	629
O. Kruus. Kesk-Eesti metsadest Kanada suurlinna	633
V. Villandi. Maaga mõõdetud. Tõnis Lehtmets 50	636

RAAMATUID

P. Lias. Armastuse esimene pool (Heino Kiik. Mind armastab jaapanlanna. Tallinn, 1987)	637

RINGVAADE

M. Läänemets. Alexander Staël von Holsteini mäles- tuskonverents Tõstamaal	639
V.-L. Kingisepp. 20. J. V. Veski päev	640

K a a n e l: Richard Kaljo illustratsioonivariant J. Smuuli
teosele «Kirjad Sõgedate külast» (su/ejoonistus, 1955).

Saatus ja tegelikkus

(„Eesti kirjandusuurimise elu ja olu“)

PEETER OLESK

Ei tahaks järgnevalt väga isiklikuks minna. Vastasel korral tuleks kedagi säästmata rääkida peamiselt ebameeldivatest asjadest, mida puudutadeski on raske huumorimeelt säilitada. Mitte et eesti kirjanduse uurimisest ja kirjandusteadusest Eestis võibki üksnes hädaldamisi kõnelda. Ent igal juhul nõuab aus tõde loobumist peibutavast võimalusest vaadata asjale kõrvalt nõnda, nagu poleks kõikide kirjanduse uurimises osalejate vastastikust sõltuvust ning sellest johtuvat ringkäendust olemaski. Ja see on kahtlemata ebameeldiv, sest siis peaks kohe alguses tunnistama, et eesti kirjanduse uurimine on jõudnud oma praegusesse seisukollektiivsete, sealhulgas ka *minu, sinu* jne. «jõupingutuste» tulemusena.

Kummati ei suuda ma isiklikku sootumaks vältida. Näiteks on mulle võõrastav lugeda korduva¹ meeldetuletusi akadeemilise kirjandusloo arvustajatele, kuidas tuleb seda teost käsitleda. Jah, senistes retsensioonides on olnud innukamalt pigem tema nõrkade kui tugevate külgede kallal. Kuid see on ka loomulik. Ühelt poolt on akadeemilise kirjandusloosuhe reaalse kirjanduslooga kõiteti, objektiti ja autoriti äärmiselt kõikuv (võrreldagu näiteks L. Koidula peatükki peatükiga M. Metsanurga kohta). Teiselt poolt on sellel, kes pole konjunktuurist vaevatud, akadeemilises kirjandusloos pakutud pilti (näiteks ilmaliku ja vaimuliku luule suhe XVII sajandil või valgustajate kokkupuuted maarahvaga või C. R. Jakobsoni ja J. Hurda vahekord või V. Reimani elutöö või G. Suitsu isikulugu või «Noor-Eesti» liikumise saatus või A. Gailiti loominguline evolutsioon või

¹ M. Kalda, E. Nirk, H. Puhvel, E. Sõgel, A. Vinkel, Tegelikus töös tekkinud mõtteid. «Sirp ja Vasar» 15. IV 1966, nr. 16; M. Kalda, P. Lias, T. Liiv, R. Veidemann, Kuidas edasi? Probleemseid pilguheitmisi eesti nõukogude kirjandusteaduse tänasele seisule uutmise vaateveerult. «Rahva Hääle» 15. III 1987, nr. 63; M. Kalda, Paar selgitust, paar vastulauset. «Keel ja Kirjandus» 1987, nr. 6, lk. 324–326.

arbujaate hilisem looming või K. Ristikivi suurus või eesti nõukogude kirjanduse kronoloogiline struktuur) võrdlemisi lihtne küsitavaks teha: aksiooloogiline alge on «Eesti kirjanduse ajaloo» faktograafilisestki selgesti toonitatud. Mis loeb säärase rõhuasetuse kõrval EKA tegijate kinnitus, et neil on olnud raske! Kellel eesti kirjanduse ausatest uurijatest on kerge(m) olnud?!

Samuti hakkas vastu, kui M. Kalda kinnitas õienduseks, et «neid isikuid (kellega kui kõrgemal astmel seisjatega peatüki/kõite autor karistust peab jagama — P. O.) kriitika nimepidi ei puuduta».² Aga N. Andreseni «Lahtine kiri kirjandusteadusest»³? Tema arvustus G. Suitsu peatüki kohta EKA III kõites⁴?

Kas seda laadi arusaamatusi oleks vähem, kui eesti kirjanduse uurijaid — neid ei ole ju loendamatu palju — oleks hierarhiavabalt näiteks üle viiegi aasta kokku kutsutud? Vaevalt. Mitte ümarlauavestlused ei loo viljakat progressi, vaid privileegideta ning ometi võrdsete võimalustega koostöö. Kohti siiraks diskussiooniks on juba praegugi tegelikult rohkesti: Kreutzwaldi päevad, Kirjanike Liidu Tartu osakonna kirjanduspäevad, KL-i aasta(ülevaate)koosolekud, Kirjandusmuuseumi kevadsession, Keele ja Kirjanduse Instituudi konverentsid «Noored filoloogias», Kirjanike Liidu kongressid... Ei mäleta paraku, et neil oleks siirast mõttevahetust hargnenud; mitte ühelgi neist foorumest pole kõiki kirjanduse uurimises osalejaid kohalgi olnud. Võib-olla on need olnud liiga madalajärgulised kokkutulemiskohad?

Küsimus pole siiski foorumi ametkondlikus väärtuses. Eesti NSV TA Ühiskonnateaduste Osakonna büroo näiteks on rohkem kui eesti kirjanduse tõhusaks uurimiseks vajaliku kaadri ettevalmistamist arutanud seda, keda lubada Kreutzwaldi päevadele esinema. Võrdsete võimaluste korral edukaks uurimistööks, konstruktiivseks kriitikaks ja ausaks enesekaitseks pole diskussiooni kohal mingit tähtsust, sel juhul saab eelmisest arutlusringist järgmisse vabalt üle viia iga probleemi. Asi aga just selles seisabki, et meil niisuguseid võimalusi kahjuks ei ole. Vahest just see ongi üks põhjusi, miks eesti kirjanduse uurijais — ma ei tea ühtki erandit — on juurdunud tunnustamatuse tunne, põrandaaluse hoiak, sotsiaalsest tähelepanust ilmajäetuse sündroom.

Normaalses seisus⁵ oleks ootuspärane, et iga andekas ja ennast uurijana näidanud noor filoloog (võib-olla diplomand, võib-olla mõnda aega töötanud spetsialist) saab kindlasti aspirantuuri ning läheb hiljem, juba graduateerituna, aeg-ajalt stažeerima. See ei oleks pillamine ega suurejooneline vastutulek, see oleks enesestmõistetavus. Tõepoolest, Moskva, Leningradi, Riia, Helsingi, Stockholmi, Göttingeni jne. arhiivides töötamine, suuremates (või ka lihtsalt teistsugustes) uurimiskeskustes (ainuüksi Moskvas näiteks NSVL TA Maailmakirjanduse Instituut, Arheograafiakomisjon, Maailmakultuuri Ajaloo Teaduslik Nõukogu...) vaese sugulase kompleksist vaba kogemuste vahetamine ja enesetäiendamine ei ole luksus. See on uurijate konkurentsivõimelise pädevuse hädavajalik garantii, mille puudumine näitabki uurijatele kätte nende tegeliku koha ühiskonna teaduspoliitikas. Võrreldagu selles seoses näiteks järgmist suhet: kogu sõjajärgse perioodi vältel pole väljaspool Nõukogude Liitu saanud üksnes oma teemale pühendudes õppida/töötada mitte ükski meie eesti kirjanduse uurija (A. Järv, T. Kuldsepp, K. Muru, H. Sikk ja H. Tamm

² M. Kalda, Paar selgitust, paar vastulauset, lk. 326.

³ N. Andresen, Lahtine kiri kirjandusteadusest. Fil.-kand. E. Sõglale, Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi direktori asetäitjale teaduslikul alal. «Sirp ja Vasar» 18. III 1966, nr. 12.

⁴ N. Andresen, Ääremärkusi «Eesti kirjanduse ajaloo» III kõitele. «Keel ja Kirjandus» 1969, nr. 10, lk. 632—634.

⁵ P. Olesk, Teaduse seisust ja allikaõpetusest. «Looming» 1983, nr. 9, lk. 1290—1291.

on saanud oma tööd teha ikkagi vaid lektorikohustuste kõrvalt).⁶ 1921—1940 aga õppisid/töötasid/täiendasid end kirjandusteaduse alal välismaal G. Suits, A. Oras, A. Aspel, M. Lepik ja R. Põldmäe...⁷ Kuid mis me välismaistest komanderingutest räägime — isegi aspirantuuri pole tahtud kindlustada (sisseastumiseksamitele ei lastud näiteks P. Toropit, E. Mihkelsoni, L. Priimäge, siinkirjutajat).

Normaalses seisus leiaks iga monograafia ja erialane artiklikogu, iga teaduslik publikatsioon ja õppevahend asjatundlikku retsenseerimist ega oleks hulganisti erialaseid üritusi ja sündmusi, millest kirjutamine jäetaks hābenematult asjaosaliste eneste südametunnistuse vaevaks.

Tegelikult on aastail 1977—1986 ilmunust jäänud erialaselt arvustamata vähemasti järgmised uurimused/õppevahendid/publikatsioonid: 1) I. Hamburg, Eesti bibliograafia ajalugu 19. sajandi lõpuni. Tallinn, 1986; 2) Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi XI. Tagasisuavateid kirjanduslukkku. Tallinn, 1986; 3) Tartu ülikool ja eesti kirjandusliku protsessi uurimine. TRÜ toim. 615, Tartu, 1982; 4) Värsiõpetuse aktuaalseid probleeme ja soome-ugri värsitehnika küsimusi. TRÜ toim. 587, Tartu, 1981; 5) Poeetilise teksti tüpologia, tõlke ja retseptiooni probleeme. TRÜ toim. 709, Tartu, 1985; 6) A. Jārv, Juhan Smuul. Tallinn, 3. tr., 1979; 7) A. Jārv, Eesti lastekirjandus. Vanemast lasteluulest. Tartu, 2. tr., 1982; 8) M. Kalvik, Eesti raamatu arenguloost. Tallinn, 1983; 9) M. Kalvik, Eesti raamatu arenguloost: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastustegevusest. Tallinn, 1985; 10) K. Muru, Juhan Sūitiste. Tallinn, 3. tr., 1979; 11) M. Māger, Stīlistika. Tallinn, 1986; 12) H. Sikk, Tāhelepanekuid emakeele- ja kirjandusõpetusest soome koolides. Tallinn, 1981; 13) H. Tamm, Romaan ja aeg. (Eesti nõukogude romaani žānrievo-lutsioonist.) Tallinn, 1981; 14) R. Vāāri, Juhan Smuuli elu ja varasem luule. Tartu, 2. tr., 1984; 15) R. Vāāri, Juhan Smuuli looming. Tartu, 2. tr., 1985; 16) G. A. Oldekop, Suve ōdang. Ette valmistanud A. Vinkel. Tallinn, 1985 (Eesti vanem kirjavara [II]); 17) Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale 1—2. Tallinn, 1984—1985. Retsenseerimata, isegi lähemalt tutvustamata on 8 kōidet dots. A. Luigase toimetusel ilmuvast seeriast «Tōid romaani-germaani filoloogia alalt. Kirjandusteadus» (TRÜ toim. 426; 480; 540; 568; 626; 646; 698; 727). Kui liikuda piirialade suunas, suureneb arvustamata jäänud uurimuste hulk veelgi. Nāiteks folkloristika vallast: 1) Regivārss. TRÜ toim. 501. Tartu, 1979 (TEFA VI); 2) Eesti rahvaluule žānriprobleemid. TRÜ toim. 528, Tartu, 1980 (TEFA VII); 3) Probleeme eesti regilaulude alalt. TRÜ toim. 699, Tartu, 1985 (TEFA X); 4) «Kalevala» 150. TRÜ toim. 741, Tartu, 1986 (TEFA XI); 5) A. Krikmann, Fra-seoloogiline aines eesti vanemais grammatikates ja sōnastikes. Tallinn, 1986; 6) E. Laugaste, Eesti rahvaluule. Tallinn, 3. tr., 1986; 7) U. Kolk, Regiviiside varieerumisest. Tartu, 1984; 8) U. Kolk, E. Laugaste, Rahvaluule välipraktika. Tartu, 3. tr., 1984. Raamatuteaduse vallast on kas vōi kokkuvōitlikultki retsenseerimata Riikliku Raamatukogu personaal-ja temaatilised bibliografiad, kirjanduse õpetamise vallast PTUI ning VÕT-i väljaand-ded. Jne.

Omakorda nende teoste taga on jäänud avamata mitme põlvkonna spetsialistide ajastuomane isiklik panus meie kirjanduse uurimisse. Vanuse ja elukogemuse poolest võiksime praegu eristada umbes seitset teadlas-rühma. 1) V. Adams, H. Laidvee, E. Laugaste, R. Põldmäe, E. Siirak, K. Taev, A. Undla-Põldmäe; 2) E. Jansen, O. Jōgi, E. Nirk, J. Peegel, E. Sōgel, A. Vinkel; 3) M. Kalda, A. Nagelmaa, H. Niit, H. Puhvel, L. Siimisker; 4) S. Issakov, R. Krusten, K. Leht, K. Muru, S. Nagelmaa, H. Peep, E. Priidel, Ū. Tonts, J. Toomla; 5) T. Kuldsepp, P. Lias, T. Liiv, M. Reinold, J. Talvet; 6) L. Epner, R. Hinrikus, E. Lōhmus, P. Olesk, S. Olesk, P. Torop, R. Veidemann; 7) M. Arusoo, R. Kruus, M. Orav, K. Pruul, J. Undusk. Mis on tehtud vōi tegemata jäänud, seda pole keegi var-jata saanud. Ent ma ei nāe nendes rühmades kedagi — ka noid arvesse vōt-tes, kes on nāiteks nimetamata jäänud —, kelle puhul saaks sotsiaalset tähelepanu (mitte ilmtingimata just riiklikku preemiat vōi TA liikmeks valimist, vaid vähemasti ausat seiramist) sedastada tāie kindlusega. Jah, tähtpäevi on mārgitud, hūvasti on jāetud⁸. Kuid ei mingit konstruktiivset

⁶ Vt. ka: M. Kalda, P. Lias, T. Liiv, R. Veidemann, Kuidas edasi? Problemseid pilguheitmisi....

⁷ Mida vōib anda kas vōi Moskva ja Leningradi mōnedegi arhiivide lābitōōtamine, ilmneb ju selgesti S. Issakovi ning R. Kruusi uurimustest.

⁸ Vt. nāit.: M. Kalda, Karl Taev ja 1940.—1950-ndad. Retrospektsioon. «Keel ja Kirjandus» 1983, nr. 4, lk. 201—203; M. Kalda, Mis järele jāāb. «Keel ja Kirjandus» 1986, nr. 6, lk. 379—380.

käsitlust näiteks sellest, missugune on olnud avalikkuse jaoks kirjandusteaduse ootuspärane väärtus kogu sõjajärgse aja kestes ühiskondlike voolude vahel ning kelle (ja missuguste) jõupingutuste tulemusena on suudetud kirjandusliku protsessi objektiivne järjekestvus mõnetigi taastada. Ei ka sellest, et 1920.—1930-ndate aastate eesti luule ajaloo läbitöötamine kolme doktoriväitekirja tasemel (H. Peep 1970; K. Muru 1974; J. Põldmäe 1971) andis tervikliku protsessikäsitluse ja sobiva lähenemisviisi ka teiste põhiliikide uurimiseks (T. Liiv). Ei sellestki, et eelmisel ja käesoleval kümnendil arhiividest otsitud andmestik (näiteks L. Anvelt, E. Aaver, H. Laanekask, H. Niit) lubab XVIII—XIX sajandi kirjameeste isikulugusid visandada juba nende reaalses sisus. Ega ka sellest, kuidas raamatuloolised leiud, mida on viimasel ajal tutvustatud just siinse ajakirja veergudel, lasevad XVII sajandi kirjasõna evolutsiooni esitada märksa järjepidevamana, kui seda saadi teha üle kahekümne aasta tagasi. Kõik see on jäänud kuuldavalt/päralejõudvalt selgeks tegemata.

Ja muidugi ei oleks teaduse normaalses seisus hulgaliselt kinnistabusi (et iga teadus loob vägisi konventsioone, mille murdmise katseid vägagi sallimatult jälgitakse — see on sootuks teine probleem). Siiski ei ole need tabud üksnes või eeskätt personalistlikud. Esmajoones tunnistagem, et nad on kollektiivsed, alles seejärel on mõtet kõnelda objektidest, millele need tabud laienevad. Näiteks ei ole väljaannete mittevõlmimine kavandatud tähtjaks iseenesest mingi tabu. Tabu ei ole ka tõsiasi, et mitmeid väitekirju (lisaks E. Nirgi poolt mainituile⁹ veel E. Aaveri, E. Ertise ja A. Nagelmaa¹⁰ tööd) pole kaitsmisele esitatud/lubatud. Tabu kui selline tekib siis, kui meil ei lasta tõsiasiadest kõnelda nõnda, nagu nad tegelikult on, ja me peame sellist keeldu koguni õigeks. Ent mine võta hiljem kinni, kes oli esimene keelaja! (Tihtipeale on see muide meie endi kolleeg, vahel koguni ülikoolikaaslane...) Tabu on näiteks ebavõrdne juurdepääs allikmaterjalidele, mille faktiline monopoliseerimine töötab igal juhul, seletatagu mida tahes, teaduse loomusele vastu. Tabu on ka meie kirjandusteadlaste reaalne panus kirjanduse mõtestamise kollektiivsesse protsessi, kus «toimetamisega» venitamine on niisama destruktiivne kui päevakajaliselt kriitiliste teemade usaldamine valitud käsitlejate kätte.

Kummatigi on tabu omasugusena isegi kasulik. Ilma temata oleks meie hinnangute amplituud kaugelt närvilisem kui tabu omaks võttes. Just tabud on lasknud rahulduda efektselt retoorilise küsimaga. Just tabud on võimaldanud käsitlusi kujuteldavasti parematele aegadele edasi lükata (sarja «Eesti kirjamehi» paigalseis, kirjastuse «Eesti Raamat» ilmne pelg alternatiivsete klassikapublikatsioonide ees) ega ole lubanud paljastada iga uurija isiklikku eetikat. Pole mingit kahtlust: tabude kadumise ees on meie kirjandusteadlastel (ma ei aseta ennast sel puhul ringist välja) niisugune hirm, et maksimaalne, millega nad nõustuksid, on kõigest tabude mõningane vähendamine.

Alustagem vähemasti sellest, et teeme kindlaks eesti kirjandust uuriva teadlaskaadri personoloogilise struktuuri. Koha (teadur, õppejõud, aspirant, teaduslik toimetaja) või otsese töö poolest (vahe tuleneb seigast, et kohti on vähem kui inimesi) uurib eesti kirjandust umbes 50 spetsialisti. Eesti kirjanduse uurijaid (mitte kirjandusteadlasi üldse, vaid just neid, kes on seotud eesti kirjanduse uurimisega) on Eesti NSV-s kokku aga ehk üle seitsmekümne.¹¹ Tublisti rohkem kui neljandik kõigist eesti kirjanduse uurijaist teeb oma tööd seega harrastusena muu kõrvalt või emeriteerituna. Kuid ka neist, kes on min-

⁹ E. Nirk, Mälestusi ja oletusi. «Keel ja Kirjandus» 1987, nr. 6, lk. 323.

¹⁰ Vt. näit.: K. Haan, Kirjandusmuuseum (KM) 1964. aastal. «Paar sammukest» IV. Tallinn, 1967, lk. 226.

¹¹ Samal ajal kui estonistide-lingvistide arv on sada. Vt. H. Rätsep, Eesti keele uurimise *status quo*: lünki ja väljavaateid. «Keel ja Kirjandus» 1987, nr. 3, lk. 130.

gil asjaomasel ametikohal kas KKI-s, ülikoolis, TPedI-s, Kirjandusmuuseumis, kirjastuses või toimetustes («Looming», «Keel ja Kirjandus», «Vikerkaar», «Sirp ja Vasar»), on umbes kolmandik pensionieas. Kraadiga uurijaist koguni pooled. Teiselt poolt on uurijaid *ex officio* ranges mõttes ikkagi selgesti vähem kui poolsada: toimetustöötajadki ei saa vahetule uurimistööle päriselt pühenduda (mõeldagu näiteks E. Priideli töökoormusele). Kasulikke mõõndusi tegemata saame eesti kirjanduse uurijaid täie ametikoha ulatuses kõigest kolmekümne ümber.

Siit ilmneb uuesti viimastel aastakümnetel järjest süvenenud disproportsioon institutsionaalselt normaalse ja süsteemivälise uurimistöö vahel. Kahtlemata on viimasel eeliseid (hierarhia- ja konventsioonivabadus), mida esimene lubada ei taha. Aga ka seda arvesse võttes on loomuvastane, et uurimistöö raskuskese ei lange institutsioonile (TA), kes seda raskuskeset tegelikult kandma peab (plaaniliste/plaanivälise uurimistööde delikaatset suhet ma parem ei puuduta).

Et kõigi uurijate hulgast tuleb aktiivseid, intensiivselt töötavaid esile umbes veerandi jagu, see on vist loomulik. Kuid ei ole loomulik, et 1) pooled kraadiga uurijaist ei ole aktiivsed, 2) pooled kraadiga uurijaist on juba pensionieas ja 3) kandidaadikraadiga uurijate keskmine vanus on märksa üle neljakümne. Samal ajal kui paarikümnest uurijast vanuses 25—40 on kandidaadikraad kõigest seitsmendikul (L. Epner, Ü. Pärli, J. Undusk), pealegi on kaks kolmandikku neist paarikümnest kas täiesti süsteemivälised (näiteks M. Orav, L. Priimägi) või töötavad mitme ala vahel jagatud koormusega (näiteks T. Hennoste, P. Torop). Täie tööjõuga rakendatavaid professionaalseid noori uurijaid on katastroofiliselt vähe ja aktiivsete autsaiderite olemasolu seda ei korva. Mitte ühtki arvestatavat ning eksitamatult ainult oma teemale pühenduvat pikema perspektiiviga uurijat ei ole kirjanduse õpetamise metoodika alal, vanema (XVII—XIX saj. I pool) eesti kirjanduse ja üldise kirjandusteooria vallas; allikaõpetuslikult fundeeritud komparativistika ning värsiõpetuse vallas on neid ainult üks (vastavalt T. Kuldsepp — R. Kruus teeb oma tööd erahuvist — ja M. Lotman).

Järgmisena võtkem ette eesti kirjanduse uurimise meetodilis-probleemne struktuur. Mida on viimase paarikümne aasta jooksul ära tehtud? Kõigepealt on esitatud (pean silmas üksnes fundamentaalseid, mitte päevakajalisi töid) detailideni motiveeritud pilt O. W. Masingust ja tema omaaegsest ümbrusest (L. Anvelt). On fikseeritud eesti rahvaraamatukirjanduse evolutsioon (A. Vinkel) ning antud sünteesiv käsitlus Kreutzwaldist kui rahvusliku kirjanduse ühest olulisemast rajajast (E. Nirk). On avatud Koidula isikuloo sisu (A. Undla-Põldmäe). On esile toodud C. R. Jakobsoni elu ja elutöö ulatus (E. Jansen, M. Kahu, R. Põldmäe). On näidatud J. Hurda biograafia tegelikkust ning temaaegse rahvaluulekogumise konkreetset käiku (R. Põldmäe, R. Viidalepp). On kindlaks tehtud E. Vilde sajandi algul sündinud satiiride hulk ja saamislugu (A. Palm). Alternatiivselt on välja toodud Tammsaare arengulugu kahe revolutsiooni vahel (L. Siimisker — vrd. H. Puhvel 1966). On esitatud terviklik käsitlus G. Suitsust kui luuletajast ning «Noor-Eesti» liikumisest (N. Andresen). On loodud käsitlus Tuglase loominguilisest evolutsioonist (N. Andresen, J. Undusk) ning varasemast kirjanduskriitikast (E. Mihkelson). On jõutud uurimuslike sissevaadeteni M. Underi ja J. Semperi isikulugudesse (E. Siirak). On nii autoriti kui protsessiti kirjeldatud eesti luule arenguteid 1917—1940 (K. Muru, H. Peep, J. Põldmäe) ning eesti novelli kujunemislugu sajandi alguskümnetel (T. Liiv). On loodud pilt eesti kirjanduskriitika kujunemisest aastail 1917—1980 (M. Kalda). Aastate 1917—1925 puhul on jõutud kirjanduselu selle tasemeni, mis algab bibliograafias märgitud artiklite tagant (T. Haug, R. Kruus). Sisuliselt on valmis monograafiline käsitlus A. Mälgu kohta (A. Vinkel). Põhijoontes on sünteesitud eesti romaani

ajalugu kuni olevikuni (P. Lias, E. Nirk). On visandatud pildid R. Sirge, J. Smuuli ja P. Kuusbergi loomingulisest teest (N. Andresen, O. Jõgi, P. Lias, U. Tonts). On antud järjepidevaid sissevaateid 1960.—1980-ndate aastate luule ajalukku (T. Liiv, K. Muru). On maha märgitud sama perioodi kirjanduskriitika põhipunktid (R. Veidemann). On lõpule viidud Kreutzwaldi kirjavahetuse akadeemiline väljaanne (M. Lepik jt.). Ning on antud eesti nõukogude kirjanduse ja selle üleliidulise retseptsiooni bibliograafiline faktistik. Nagu näha, suuremas osas toovad need uurimused — mainitud ei ole kaugeltki kõike — akadeemilises «Eesti kirjanduse ajaloo» pakutule silmapaistvat lisa või on tema suhtes koguni alternatiivsed. Teoreetiliselt orienteeritud töödest tõstetagu esile J. Põldmäe loodud käsitlust eesti värsisüsteemidest ning eesti värsiõpetuse põhiprobleemidest ja P. Toropi uurimusi tõlketeaduse alustest. Komparativistliku kallakuga tööde hulgas on olulised S. Issakovi ja R. Kruusi uurimused eesti-vene ning T. Kuldsepa uurimused eesti-soome kontaktide kohta.

Tahaksin kõigi nende tööde vahest suurimaks väärtuseks pidada eesti kirjanduse ajalukku puutuva faktilise andmestiku selgitamist ja põhjendamist. Selle andmestiku ulatust on nad silmapaistvalt laiendanud. Mida materjali otsimise, publitseerimise ning interpreteerimise vaheline liit võimaldab, näeme väga selgesti näiteks O. W. Masingu, kuid ka «Noor-Eesti» ja tema liikmete saatuse käsitlustest. Teisena väärivad esiletõstmist meetodiühtsed sünteesitaotlused (N. Andresen, M. Kalda, P. Lias, T. Liiv, K. Muru, E. Nirk, H. Peep, J. Põldmäe, R. Veidemann). Kolmandana peab rõhutama, küll juba nähtumustetagusest vallast, uurimistöö spetsialiseerumist, mida kõige otsesemalt näeme küllap uurimistulemuste avaldamiseks kasutada olevate perioodiliste väljaannete hulga radikaalsest kasvust. 1958. aastal oli lisaks ajalehtedele-ajakirjadele veel ainult «Paar sammukest», 1987. aastal on käigus 12 asjaomast uurimuste ja publikatsioonide sarja, aastaraamatut ja regulaarset teesivihikut ning 4 sarja, mille kõiteis leidub aeg-ajalt ka eesti kirjandusse puutuvat.

Niisugusel taustal ei torka suurenev lõhe tänapäeva eesti kirjanduse ja selles toimuvate protsesside arvustusliku ning uurimusliku käsitluse vahel ehk kohe silma, kuid seda saatuslikum see lõhe ongi. Ma ei mõtle ainult seda, et puuduvad tõsised ning põhjalikud vastused küsimustele, mis käivad elava ja aina lisanduva kirjanduse kohta. Ennekõike pean ma silmas pelgu aktuaalse kirjandusteaduse analüüsimisel, kus jooksevad kokku parajasti ilmuvate teoste esmakordsus, minevikukogemuse preskriptiivsus, teiste rahvaste kirjandusest lähtuv võrdlusvõimalus ning ajastu sotsiaal-filosoofilise sisu otsimine. Mõnevõrra on see pelg kindlasti puhtsubjektiivne. Niisugusel juhul ei hakata eeldatavasti kriitilisi probleeme (näiteks kirjaniike suhtumine ühiskonnas asetleivasse, tõe defitsiidi kaotamine ja alternatiivsete maailmamudelite konkurents) üldse vaatlemagi, vaid otsitakse võimalikult ohutut valdkonda — või taandutakse kuluaari või ollakse sootuks vait. Ent ühtlasi on seda pelgu ka objektiivselt ette kirjutatud — kas või nendesamade kollektiivsete tabude kaudu, millele eespool on vihatud. Sellistest olgu siin märgitud näiteks hoolega varjatav konflikt kirjanduslike väärtuste reaalse ja konventsionaalse hierarhia vahel. Selle taha on jäänud seisma «Eesti kirjamehi», see ummistab «Eesti Raamatu» klassikaplaani ning deformeerib objektiivset tähelepanu eesti kirjanduse ajaloo nendes kontseptsioonides, mis realiseeritakse näiteks kooliõpikuis, kuid ka akadeemilises «Eesti kirjanduse ajaloo».

Need on aga ainult uurimistöö väljundid. Uurimistöö ise takerdub tabude taha näiteks eesti kirjanduse kronoloogilise struktuuri selgitamisel. Kuidas mineviku kirjanduse mõju ulatub oleviku autoriteni ja reguleerib muu seas ka nende retseptsiooni, kuidas oleviku kirjanik otsib sobivaid väljendusvahendeid ja polemiseerib kord oma eelkäijate, kord kaasaegsete, kord iseendagagi, kuidas teoste saamisluhu ajab ja peabki ajama

kirjandusloo esialgselt vastuvõetava periodiseeringu järele segi — selle kõige läbi avalduv kirjanduse äärmine muutlikkus ei lase end ühemõtteliselt jagada. Kuidas näiteks siduda nii erinevate autorite nagu B. Kangro, J. Krossi, L. Metsari, K. Ristikivi, H. Salu, H. Sergo, E. Särgava, M. Traadi ja A. Valtoni 1960.—1970-ndail aastail avaldatud romaanilooming historismi järjekordse läbimurdega meiekeelsesesse sõnakunsti? Millal see läbimurre algas ja kes oli teerajaja? Milline on erinevate ajalookontseptsioonide päritolu (sealhulgas genees ajas) ja kui palju neid üldse on? Erinevate kunstiliikide koosmõju ning maailma peegeldamise erisuguste viiside konkurentsi läbi avaneb üksikute ajajärgkude sisu mitmel tasandil¹², mille kohta saab siduvaid dateeringuid anda üksnes kompromissina. Suruda sellises valguses näiteks «Noor-Eesti» liikumine rangelt ainult kahe revolutsiooni vahele tähendab lõigata temas osalejate tolleaegne loomine (näiteks G. Suitsu luuleraamatu «Kõik on kokku unenägu» varasemad tsüklid, F. Tuglase novellid kogus «Saatus») ära nende hilisemast saatusest, mis näiteks Tuglasel ulatus eespool mainitud historismi uue läbimurdeni. «Eesti kirjanduse ajalugu» ongi rõhutanud esmajoones ajastute vastandlikkust. Nende seotus ei vääri sugugi mitte vähemat.

Ühenduses sellega tuleb taas päevakorrale eesti kirjanduse ajaloo voolulooline kulg. Siin ei ole spekulatsioonidest vabanemiseks paraku teist teed kui asumine komparativistlikult põhjendatud vaatekohale. Vastasel korral läheb kaduma näiteks kogu XVII sajandi eestikeelse kirjanduse ning laiemalt üldse eestlastele või nendega suhtlemiseks mõeldud ja selle suhtlemise käigus loodud kirjanduse sündimine renessansilt klassitsismile ülemineku ajajärgul. Analoogiliselt läheb kaotsi või vähemasti osutub anonüümseks XVIII—XIX sajandi estofiilide kirjandus, temaga koos ka eesti rahvaluulele üleeuroopalise retseptsiooni loomine. Veelgi hilisemast muutub küsitavaks realismi genees, mille puhul näiteks oma tee otsimine ja käidud teede rohkus on probleemid, mille käsitlemist mõjutas Tuglase pärand kõige viimase ajani.¹³ Biograafiast loomingu-lukku üle minnes asendab meie kirjanduslugu induktiivse lähenemise selgesti deduktiivsega. Kas või kirjandusõpetusegi jaoks on üldistusi vaja kiiremini, kui detailuurimused valmis saavad. Ja kuivõrd niisugused uurimused valmivad üsna kaua — sagedamini jäävad nad hoopiski alustamata —, sedavõrd muutuvad üldistused pigem konjunktuuri tõttu kui süvitsi minevate uurimuste toel. Meie vähesedki poetikalaased üksikuurimused (näiteks V. Alttoa «Eduard Vilde sõnameistrina», 1973) on õigupoolest ainult sissejuhatused problemaatikasse ega sõanda deskriptivismist kõrgemale tõusta. Palju parem ei ole olukord autorite filosoofilise maailma uurimisel, kus pole kahtlust, et teatrikunst analüüsib näiteks Kitzbergi ja Vilde teoste tähendust märksa intensiivsemalt kui kirjandusteadus. Võib-olla on tähtpäevaartiklid ja monograafilised arvustused eriti nüüdiskirjanike kohta tõesti see lagi, milleni meie kirjandusteadus parajasti küünib (ning pole saladus, et nendegi hankimine on suur vaev), kuid seda laiemaks lõhe reaalse kirjanduse ja tema uurimusliku mõtestamise vahel rebenebki.

Vanema kirjanduse puhul märgitagu kaht murealust probleemiringi. L. Anvelt viitas juba üle kahekümne aasta tagasi sellele, et on vaja jälgida vaimuliku kirjanduse poetikat ning esteetilist väärtust.¹⁴ Kui seda

¹² Vt. selle kohta näit.: A. Palm, Kolm köidet akadeemilist kirjanduslugu. Lugeja ääremärkusi. «Keel ja Kirjandus» 1970, nr. 6, lk. 375.

¹³ Kui palju seda laadi küsimuste lahendamisel võib impulsse anda rahvusvaheline kogemus, sellele osutati akadeemilise kirjandusloo esimeste köidete puhul korduvaltki. Vt. A. Annist, Soomeski valmib suur kirjanduslugu. «Looming» 1969, nr. 10, lk. 1590—1592; A. Palm, Kolm köidet akadeemilist kirjanduslugu. Lugeja ääremärkusi, lk. 379—380. Vahepealsetel aastatel lisandunud uurimused vääriskid kahtlemata samasugust tutvustamist — kui eeldada kõige minimaalsemat.

¹⁴ L. Anvelt, Kirjandusloolaste esimene suur ühistöö. «Keel ja Kirjandus» 1966, nr. 5, lk. 319—320.

ei tehta, taandub näiteks XVII sajandi eesti kirjandus pelgalt kirjakeele mälestiste reaks. Ka vennastekoguduse kirjandus väärrib uurimist. Lisaks sellele, et ta on oluline allikas maarahva vaimsuse kohta, on ta ka erilise poeetikaga literatuur. Teise probleemiringi kuulub vanema kirjanduse allika- ja editsiooniõpetus. See rajaneb peamiselt viimastel mohikaanlastel, kelle entusiasmi ning missioonitaju on lubanud väärtuslikud publikatsioonid eelarvelisest seisukohast väga madala omahinnaga valmis teha (näiteks L. Anvelt tegi suure osa tööd täiesti ilma tasuta), kellel aga pole hariduse poolest pädevaid järglasi. Olemasolevast haridusest ei piisa praegu isegi mitte selleks, et asuda meie kirjandusloo materjalide tegelikku paiknemist kirjeldava infopanga loomisele kas või vanamoeliste kartoteekide tasemel. Omakorda paneb nende puudumine vähemasti ühe põhjusena seisma kõik suuremad üllitise-üritused.

Mida on siis vaja teha? Sõndamata koostada mingit pingerida, olen veendunud, et nii pädevate eesti filoloogide kui ka üldse haritud lugejate kasvatamiseks on vaja kaasaegseid ning järjepidevaid õppekomplekte. Nagu selgub, kõrgkooli tasemel on nõuetele vastav õppekomplekt olemas üksnes eesti rahvaluule kohta. Kõige teravam on olukord sissejuhatuses soome-ugri filoloogiasse, sissejuhatuses kirjandusteadusse, maailmakirjanduse õpetamise metoodikas ja NSV Liidu rahvaste kirjanduses. Nendes ainetes puuduvad kursuse struktuuris orienteerumiseks mõeldud elementaarse programmi kõrvalt kõik ülejäänud õppekomplekti osad — õpik, probleemid õppevahendid, tekstikogud ning mõistelis-andmestikulised leksikonid. Kirjandusteoorias, kirjanduskriitika ajaloos ja eesti kirjanduse õpetamise metoodikas saab küll viidata õppevahendi funktsiooni täitvatele uurimustele või kogemusüldistustele, kuid õpiku ning leksikonide puudumist võib siiski ainult mõista, mitte õigustada. Üldhariduskooli tasemel häirib kõige rohkem abivahendite puudumine kirjandusteooria aluste ning kaasaegse, criti meie päevade kirjanduse kohta.

Jah, muidugi on ka ilma hakkama saadud ja nõnda koguni aastakümneid. Kuid mille arvel ning kui tõhusalt?!

Samas nõuab lähim tulevik tungivalt pädevaid käsitlusi eesti sõnakunsti kohta ka teiste rahvaste jaoks. Seda, mis on juba tehtud, on märksa enam kui veerand sajandit tagasi, ent tunnistagem, et juba meie endi seisukohalt kriitilised peatükid oma kirjanduse ajaloos on eriti üleliidulise lugeja tarbeks esitatud suisa ülipunktiirsel. Tõlgenduste ja hinnanguatega võib ju teatava üldpildi isegi usutavaks selitada, kuid väljaspool vastuolulist andmestikku pole võimalik tõelist historismi luua. Kui öelda, et eesti kirjanduse ajaloolistest probleemidest ei saa venekeelne lugeja ikkagi teaduslikult põhjendatud ettekujutust, siis on lihtsustus võrdlemisi väike.

Mõlemad suuremahulised ülesanded tulevad juba olemasolevatele lisaks. Kuidas siis veel ka nendega toime tulla, kui juba praegu käsil olevate ettevõtmiste tähtaegsel lõpetamisel on suuri raskusi? Tõepoolest, peaaegu kõik lõpetatavad («Eesti kirjanduse ajalugu», A. H. Tammsaare «Kogutud teosed», O. W. Masingu — J. H. Rosenplänteri kirjavahetuse väljaanne, J. Barbaruse — J. Semperi kirjavahetuse väljaanne) või alustatud projektid (eesti kirjanduse biograafiline leksikon, XX sajandi eesti kirjanduskriitika arvutipank, «Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale») realiseeritakse jõu piiril (sisuliselt muide projektide konkurentsi tingimustes!). Seda piiri annaks aga kahtlemata nihutada, kui 1) eesti kirjandusega tegelevate uurijate arv oleks nüüdsega võrreldes tunduvalt suurem ja 2) juurdepääs tööks vajalikele allikatele poleks limiteeritud. Kui arst ei saa rajoonihaiglas lõikust teha, sest pole tarvilikke riistu, siis saadetakse haige keskusse, kus on parimad võimalused. Eesti kirjanduse uurijal pole oma objekti kuskile edasiuurimiseks saata. Eesti kirjanduse

uurimise keskus on siin, ja kui siin vahendeid vabalt kasutada ei saa, kaotab keskus oma väärtuse.

Eespool oli öeldud, et eesti kirjanduse uurimiseks vajalikke inimesi on hetkel rohkem kui vastavaid kohti. Täiesti vale on aga väita filoloogide üleproduktsooni ja kinnitada, et neid kohti on küllalt. Just vastupidi — kohti on ja on kogu aeg olnudki liiga vähe. Näiteks ei ole normaalne, et Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudis puudub spetsialiseeritud töörühm kirjandusõpetuse metoodika põhistamiseks ja et Eestis pole ühtki muu kõrvaltki töötavat spetsialisti teiste rahvaste kirjanduse õpetamise metoodika vallas.

Ühel loengul oli põhjust väita, et kõik ausad eesti kirjanduse uurijad on oma elutöö lõpul olnud äärmiselt kibestunud. See ei ole mulje, see on fakt ja ma ei tea, millal tuleb aeg, kus keegi võiks tuua vähemasti esimesegi vastupidise näite. Kuid see aeg tuleb meile kindlasti lähemale, kui täidetakse neli järgmist tingimust.

1. Oma töö objektiivne kirjeldamine. Olen enam kui kord igatsenud eestigi filoloogia kohta lugeda sellist raamatut, nagu on ajaloolastel M. Blochi «Ajaloo apoloogia» (1949; e 1983; vn 2. tr. 1986), arabistidel I. Kratškovski «Araabia käsikirjade kohal» (1945) ja orientalistidel V. Aleksejevi «Orientalistika» (1982). Arvatavasti tuleks see raamat üsna eleegiline, ent tõsiasi, et säärastest raamatust on — usutavasti muide ausalt — hoidutud, kõneleb üksnes üht: esialgu oleme eesti filoloogi töö objektiivsusest kirjeldamisest õige kaugel.

2. Ajaloolise vaatekoha sidumine teoreetilisega. Ennekõike tähendaks see kestva vundamendi rajamist teooria-alasele uurimistööle, jõudmist episoodiliste referaatide tasemelt järjekindla teoreetilise mõtlemiseni ja originaalsete uurimusteni. Eriti eesti kirjanduse mõtestamise kogemus ütleb küll, et aktuaalsem kui leida ajaloolistele muutustele fundamentaalne seletus on korrata andmestikku nende muutuste kohta. Just selle põhjendusega sünnivad n.-õ. reproduktiivsel deskriptivismil rajanevad tööd, mis ei kirjelda objekti mitte põhimõtteliselt esmakordselt, vaid «lihtsalt uuesti». Kuid esiteks on selline deskriptivism üsna pinnapealne (rajaneb leksikonidel-bibliograafiatel) ja teiseks väldib ta püüdlikult kunstiteoste semantikat. Tegelikult ei vii selline meetod isegi mitte kirjanduse ajaloo mõistmiseni, sest ta taandab ajaloolise protsessi pelgalt väliste, peamiselt muide puhtbiograafiliste faktide järjendiks. Ajalugu on nii kõik faktid kui ka kogu faktitagune.

3. Rahvusliku vaatekoha sidumine komparativistlikuga. See on eesti kirjanduse uurimise sõjajärgse praktika kõige hellem ja kõige raskemini täidetav tingimus nii seepärast, et kirjanduse rahvuslikkuse üle on lastud üksnes spekuloida, kui ka seepärast, et teiste rahvaste kirjanduse autonoomne uurimine on meil radikaalselt alla käinud, kui ka seepärast, et meie uurijate kontaktid rajataguste uurijate ning uurimiskeskustega on olnud tugevasti halvatud. Ometi ei anna uurijate (kunstlikult loodud) vähesusele viitav spetsialistide koondamine ainult oma kirjanduse käsitlemisele mingit konstruktiivset kokkuhoidu: uurija, kes ei tunne sõnakunsti erinevaid ajaloolisi traditsioone, ei suuda ka oma rahvuslikku kirjandust teiste rahvaste kirjanduste suhtes võrrelda ega näe siis sõnakunsti põhimõttelisi võimalusi. Reaalsed kirjandussuhted on siin isegi teisejärgulised, sest nad võivad olemas olla (eesti-soome), kuid võivad ka puududa (eesti-albaania), samal ajal kui kirjanduste eripalgelisus eksisteerib igal juhul.¹⁵

4. Kirjandusteadusliku vaatekoha sidumine lingvistilisega ehk apelleerimine filoloogia ühtsusele. Viimati rõhutas seda — küll lingvistika

¹⁵ Probleemi tähenduse kohta just meie kirjanduse uurimist arvestades vt. lähemalt: P. Olesk, Teadmine kui väärtus. Ülekorratud enesestmõistetavusi. «Keel ja Kirjandus» 1985, nr. 12, lk. 747–750.

poolt — taas H. Rätsep: «Keeleteadus peaks algatama eesti filoloogia programmpärasema koostöö ühisprobleemide lahendamiseks», sest «kõigil eesti filoloogia (miks mitte ka rahvusteaduste) aladel on ilmnenud üha suurem temaatiline koondumine oma ala südamikku» ja «nende kokkupuutealadele on jäänud laialdased valged laigud, tühermaad».¹⁶ Mitte vähem tähtis pole algatus vastaspoolt. Nagu keelt on vaja uurida kirjanduse huvides, sest kirjandus realiseerub ainult läbi keele, nõnda on ka kirjandust vaja omakorda uurida keele huvides, kuna keel realiseerub suuresti just sõnakunsti kaudu ning kirjandus on keele ajaloo peamisi talletajaid. Kui kadunud J. Põldmäest inspireerituna on keele- ja kirjandusteadlaste koostöös kõige kaugemale jõutud eesti värsiõpetuse vallas, siis suuresti tänu just sellele, et vastav huvi on olnud m o l e m a p o o l n e. Eesti filoloogia praeguses seisus (vajadused, reaalsed projektid, kaader) tooksin välja kolm koostööala. Kõigepealt elementaarsete troopide (epiteet, võrdlus, metafoor) poeetika (kujunemine) ja stilistika (kasutus). Me ei ole näiteks suutelised vastama isegi nii lihtsatele küsimustele nagu: millisena avaldub maailm läbi M. Traadi (J. Krossi, M. Muti, M. Undi, A. Valtoni...) epiteedikasutuse? millise sõnavara abil epiteedimaailm luuakse? jne. Edasi keeleajalooliste vormide saatus kunstiliste tekstide dünaamikas (ajalooline stilistika tekstoloogiliselt vaatekohalt). Kuidas kirjanik sõnu loob, sellele juba osatakse mõnevõrra vastata (vaata näiteks eeskätt H. Rätsepa juhendamisel valminud diplomitöid TRÜ eesti keele kateedris). Aga missugused semantilised seosed nende sõnade läbi sünnivad, seda küsimust on puudutatud äärmiselt ettevaatlikult. Ning kolmandaks ekvivalentide otsimine poeetiliste tekstide intersemiootilisel tõlkimisel, mille puhul oleks äärmiselt tähtis minna normatiivselt vaatekohalt (näe, kuidas on tõlgitud!) üle ka ajaloolisele vaatekohale (miks on nõnda tõlgitud?).

¹⁶ H. Rätsep, Eesti keele uurimise *status quo*: lünki ja väljavaateid, lk. 135.

1. Kui palju peab olema maailmas keeli?

Tänapäeva maailmas kõneldakse ligikaudu 3000 keelt. Neist 1200 kuulub indiaani hõimudele, mille suurus on paar tuhat või isegi paarsada inimest, umbes seitsesada keelt on levinud Aafrika neegrikultuuride seas, ligikaudu viitsada kasutavad Austraalia-Okeania piirkonna rahvad ja paarisada mitmesugused Aasia hõimud.¹ Umbes saja aastatuhande jooksul, mil arenenud inimkeel arvatakse üldse olevat eksisteerinud², on tekkinud ja lakanud olemast veel umbes 4000 keelt³. Keelte kadumine jätkub tänapäeva maailmas üsna suure hooga. Tervete hõimude füüsilise hävitamise kõrval (näit. Lõuna-Ameerikas või Lõuna-Aasias) hääbub etnosi ka assimileerumise teel. Nii vähenes näiteks NSV Liidus ajavahemikus 1926—1970 rahvaloendusel märgitud etnoste arv 194-lt 104-le.⁴ Ja kuigi mõnes soliidisusele pretendeerivas teadusteoses inertsil mõjul üha kõneldakse vepsa ja liivi kultuuri jätkuvast arenemisest ja rikastumisest⁵, ei ole nende rahvaste, nagu ka vadjalaste ja isurite kadumist maailma etniliselt kaardilt juba paari põlvkonna jooksul vist enam mingite abinõudega võimalik vältida.

Kui keelte jätkuv hääbumine ja etnoste kadumine on ajaloolise protsessi jätk, siis käesoleva perioodi iseärasuseks on see, et päris uute keelte teke on väga haruldane. Inimkonna ajaloo üks etapp on vähemalt maailma keelelise arengu seisukohalt niisiis lõpule jõudnud. Küsimus ei ole muidugi selles, et «keelematerjal» on ammendunud — see on põhimõtteliselt ammendumatu —, vaid selles, et keele tohtu iseorganiseerumisvõime, täpsemini tema suutlikkus leiutada stiihilises muutumises üha uusi ja uusi reegleid ning nende korrastatud teisenemise kaudu ümber organiseeruda uuteks tervikuteks — etnoste keelteks — realiseerub ekstralingvistiliste (keeleväliste) tegurite vahendusel. Need on aga ajaloo käigus suuresti muutunud.

Keele olemus on olla suhtlemisvahend. Siit järeldub, et keel täidab oma funktsiooni seda paremini, mida suuremale hulgale inimestele ta on mõistetav. Paljude erinevate keelte tekkimise allikaks või tõukejõuks oli keele stiihilise muutumisega põimuva enesekorrastamisvõime ja inimkoostlustes tekkivate kommunikatsioonikontsentrite seondumine. Niisuguste kontsentrite tekkimise aluseks oli disperseeruva inimkonna populatsiooniline struktuur: tootlike jõudude madal arengutase ei võimaldanud koriluse valitsedes elatise hankimiseks tihedamat asustust kui 0,03 inimest ruutkilomeetril.⁶ Inimeste koondumisega suuremateks või väiksemateks populatsioonideks aga kaasnes paratamatult kommunikatsiooniliste seoste ebaühtlane jaotumine, mis kajastus keele arengus. Stiihiliste keelemuutuste pikaajaline lokaalne võimendumine ja selle tulemusena ka erinevate keelematerjali organiseerumispriintsiipide teke tingiski lõppkokkuvõttes keelte paljususe. Et kuni selle sajandi keskpaigani jagunesid rahvad «kulturseiks» ja «primitiivseiks», kultuurid «suurteks» ja «väikesteks», aga maailm tervikuna metropolideks ja asumaadeks, ei tajutud keelebar-

¹ M. Pei, The story of language. New York—Scarborough, 1966, lk. 312.

² M. Hint. Häälikutest sõnadeni. Tallinn, 1978, lk. 13.

³ С. П. Харгет, География: синтез современных знаний. Москва, 1979, lk. 286.

⁴ С. Брук, Население мира. Этнодемографический справочник. Москва, 1986, lk. 145.

⁵ Современные этнические процессы в СССР. Москва, 1977, lk. 380.

⁶ С. П. Харгет, География: синтез современных знаний, lk. 313.

jääre veel põhimõtetlike kultuuriteguritena, liati kui Ameerika «sulatuskatla» müüdi pinnal oli tekkinud kujutus, et kõik laheneb üsna kiiresti ja kuidagi iseenesest juba lähemal ajal. Näib, et keeleprobleemide ulatuslikumat kulturooloogilist ja poliitilist tausta ei kujutanud esialgu endale küllalt selgesti ette ka need nõukogude keeleteadlased, kes asusid 1920-ndail aastail innukalt väikerahvastele kirjakeeli looma.

Sotsiolingvistide huvi maailma kui terviku keeleelu korraldamise vastu kasvas järsult 1950-ndate aastate lõpul ja 1960-ndate algul. Neist aastaist alates hakatakse kõnelema, et on vaja luua uus teadusharu geolingvistika, mille eesmärgiks oleks «teaduslikult ja objektiivselt kirjeldada keelte rolli maailma eri osades, lähtudes sellest, milline on nende majanduslik, poliitiline, sotsiaalne, strateegiline ja kultuuriline tähtsus, uurida, kuidas nad üksteist mõjutavad, ja selgitada välja kanalid, mille kaudu keel mõjutab rahvuskultuuri arengut».⁷ Ka nõukogude sotsiolingvistid toetavad niisugust probleemiasetust elavalt, sest «maailma rahvaste keeleelu uued nähtused nõuavad tungivalt inimeste igakülgse teadliku sekkumise suurendamist».⁸ Viimasel ajal on seda mõttesuunda konkretiseerides püütud isegi välja töötada kultuuri keelelise peegeldamise üldisi mudeleid.⁹

Millest tuleneb niisugune sotsiaalpoliitilisest orientatsioonist sõltumatu huvi «geolingvistika» vastu niihästi Läänes kui ka Idas?

Asi on selles, et keelte tööjaotuse seisukohalt on globaalsivilisatsiooni areng astumas uude faasi. Maailma rahvaste kultuuride disperseerimise arengu periood on lõpule jõudmas, kuid samas on tugevnenud etnotsentrilised tendentsid, mis kisuva globaalkultuuri jätkuva mosaiigistumise suunas. Ühelt poolt kasvab kiiresti globaalses teabevahetuses ja maailmakultuuri «ühisturus» osalevate etnoste ja kultuuride hulk, teiselt poolt astuvad nad paratamatult esile teatava lokaalse koodi, oma rahvuskeele kandjatena. Ühelt poolt liidab keel etnosi tervikuks, teiselt poolt lisab barjääre internatsionaliseerumisele. Kui inimkonna kasutuses oleks piisavalt ressursse ja ajalugu kulgeks küllalt aeglaselt (nagu sajand tagasi), siis ei oleks häireks põhjust. Kuid paraku iseloomustatakse tänapäeva maailmas kulgevaid protsesse tihti plahvatuslikena. Ka etnokultuuride suhete probleemid põimuvad plahvatuslike ja omavahel raskesti ühendatavate või vähemalt erisuunaliste muutustega.

Üht toimuvat plahvatust võiks nimetada «poliitilis-kultuuriliseks». Selle tulemusel on väga paljud etnosed endale välja võidelnud edasiseks arenguks vajaliku uue, kõrgema poliitilise staatuse. alates piiratud autonoomiast ja lõpetades iseseisva riigiga. Pärast koloniaalimperialismide lagunemist Teise maailmasõja järel on iseseisvate riikide arv kasvanud ligi kolmekordseks. 1980-ndate aastate keskpaiku kuulus ÜRO-sse iuba üle 150 riigi, kusjuures ligi neljakümnes on elanikke vähem kui miljon. Poliitilise iseseisvuse tulemuseks on ägenev võitlus keele- ja kultuuririimperialismi vastu, mis sisuliselt tähendab veel kümnete ja kümnete keelte taotlust saada kultuurikeele staatus.

Kolonialismi teiste vormidega võrreldes on kultuuri- ja keeleimperialismi haare palju tugevam. Koloniaalisandate keeled on tihtipeale toepoolsest väga kõrge kommunikatiivse potentsiaaliga ja nende kultuur vahendab üsna suurt osa nüüdisaegsivilisatsiooni saavutustest. Sovinistlikust ja tehnokraatlikust vaatevinklist tunduvad paljude Kolmanda Maailma maade rahvaste omakultuurilised ponnistused seetõttu isegi arusaamatud. Kuid lisaks riigikeele staatusesse jõudnuile on tunnustust taotlemas üha uute ja uute kultuuriminoriteetide keeled, mille kasutajaskond võib ula-

⁷ M. Pei, Invitation to linguistics. New York, 1965, lk. 2.

⁸ А. Холмогоров, Научное управление языковой жизнью народов СССР. Рмт.: Теоретические проблемы социальной лингвистики. Москва, 1981, lk. 121.

⁹ Ю. Дешериев, О моделировании отражения культуры в языке. Рмт.: Взаимоотношение развития национальных языков и национальных культур. Москва, 1980, lk. 128—160.

tuda miljoneisse. Nimelt on miljonist suuremate etnoste arv demograafilise plahvatusel tulemusel järjekindlalt suurenenud. Ainuüksi ajavahemikus 1961—1983 tõusis nende arv 224-lt 295-le¹⁰ ja ületab nüüd arvatavasti kolmesaja piiri. Umbes sama palju arvatakse tänapäeval olevat kirjakeelseid etnokultuure, kuid edaspidi suureneb nähtavasti ka nende arv.

Veel tähelepanuväärsem kui paljude koloniaalkeelte poolt endale eluõiguse nõudmine on Vanas Maailmas elavate pikkamööda hääbuvaks arvatud minoriteetide aktiviseerumine, etnoregionaalsete liikumiste lisandumine Euroopas. Ainuüksi Lääne-Euroopas on selliseid paari tuhande kuni mitme miljoni liikmega etnosi loendatud ligikaudu viiekümne ümber.¹¹ 1949. aastal loodi Euroopa Vähemusrahvuste Liit¹², aga tõelise hoo sai vähemusrahvuste liikumine alles 1960.—1970-ndail aastail. Ka Ameerika Ühendriikides on «juurte otsimise» ajal assimileerumistendentsid pidurdunud. Nii on viimase kolmekümne aasta jooksul hispaania keele rääkijate arv kasvanud neljakordseks, prantsuse, saksa ja itaalia keele kõnelejate arv aga vastavalt 84, 23 ja 9 protsenti.¹³

Suuremate ja väiksemate etnoste kultuurautonoomilised ja poliitilised taotlused on saanud mitmesugust rahvusvahelist tunnustust. 1982. aastal Méxicos toimunud konverentsil töötati UNESCO poolt välja nn. México deklaratsioon, mis tunnustab kultuurilise pluralismi üheks inimkultuuri põhiväärtuseks. «Iga kultuur on ainulaadne ja asendamatu väärtuste kogum, sest iga rahva traditsioonid ja väljendusviisid on tema kõige tõhusam vahend, millega osutada oma olemasolu maailmas. [— — —] Kultuuriidentiteet on aare, mis elustab inimkonna eneseteostusvõimet, innustades kõiki rahvaid ja kõiki rühmi otsima oma minevikust õpetust, vastu võtma väljast mõjusid, mis on kooskõlas omaenese loomusega, ja nõnda jätkama omaenese loomingu kulgu...»¹⁴ 1975. a. läks käiku UNESCO uurimisprogramm «Mitmerahvuseliste riikide kultuuri areng», mille eesmärk on minoriteetkultuuride tegeliku olukorra uurimise kõrval tänsustada nende «konkurentsivõime» suurendamise teoreetilisi lähtekohti.¹⁵ Seoses sellega on sotsiolingvistide ja kulturoloogide kirjutistes üha sagedamini hakanud vilksatama keeleökoloogia ja kultuuriökoloogia mõiste.

Toimunud muutused kajastuvad ka nn. suurte keelte kõnelejate uues suhtumises nii väikerahvaste kui ka äsja vabanenud territooriumide keeltesse. «Üldiselt väheräägitavate keelte» õppijate arv on USA ülikoolides viimase kümne aasta jooksul kasvanud 12 000-lt 64 000-le. Maal, kus veel hiljuti valitses kõigutamatu veendumus, et inglise keel on maailma rahvaste suhtlemise keel (nn. *American parochialism* ehk Ameerika mudilus), kavatsetakse praegu luua suurejooneline võõrkeelte õppimise programm. Kui 1974. a. õppis USA-s amhaara, ibo ning joruba keelt vastavalt 8, 2 ja 87 üliõpilast ning mandingo, ngala, puštu ja fuli keele õppijaid polnud, siis 1988. a. peab kava järgi neist igaüht õppima vähemalt 500 üliõpilast.¹⁶ Osa USA teadlasi väidab, et lähemal ajal väheneb inglise keele kui suurkeele roll maailmakultuuris just väikerahvaste keelte osatähtsuse suurenemise tõttu. Et tegemist pole lihtsalt kunagi tegemata jäänu kiirendatud korvamisega, sellele osutab tõsiasi, et nendesamade

¹⁰ C. Брук, Население мира, lk. 92.

¹¹ E. Allardt, Implications of the ethnic revival in modern, industrialised society. A comparative study of the linguistic minorities in Western Europe. Rmt.: Commentationes scientiarum socialium 12. Helsinki, 1979, lk. 10.

¹² E. Allardt, Ch. Starck, Vähemmistö, kieli ja yhteiskunta. Porvoo—Helsinki—Juva, 1981, lk. 32.

¹³ А. Холмогоров, Научное управление языковой жизнью народов СССР, lk. 130—131.

¹⁴ Cultural pluralism and cultural identity. The experience of Canada, Finland, and Yugoslavia. Final report of the Unesco joint study on cultural development in countries containing different national and/or ethnic groups. Paris, 1985, lk. 9.

¹⁵ Cultural pluralism and cultural identity, lk. 9—15.

¹⁶ Expanding the international dimension of higher education. San Francisco—Washington—London, 1980, lk. 122.

kavade järgi peab näiteks ka soome ja taani keele õppijate arv kasvama poolteiselt sajalt viiesajale ning norra ja rootsi keele õppijate arv koguni kolmele tuhandele.

Ka NSV Liidu kirjastuspoliitikas on arengumaade rahvaste keeled leidnud senisest enam tunnustust. Kui 1955. a. anti NSV Liidus kirjandust välja kaheksateistkümnes välisriigi keeles, siis 1985. a. juba viiekümne kuues keeles, sealhulgas sellistes nagu suahiili, hausa, urdu, telugu, singali jt.¹⁷ Omakeelse kirjanduse editeerimine arengumaades endis kogub alles jõudu. Näiteks 1977. a. anti kohalikes keeltes välja Barbadosel 87, Elevandiluurannikul 7, Keenias 167, Malis 3, Niigeris 70, Senegalis 46, Sudaanis 151 raamatut.¹⁸

Teine keelepingeid suurendav asjaolu isegi sel juhul, kui kirjakeelte arv peaks vähenema, on teaduse- ja tehnikarevolutsiooniga kaasnev info-plahvatus. Sajandi algusega võrreldes on teadusliku ja tehnilise teabe maht mõnede hinnangute järgi kasvanud 8—10 korda.¹⁹ Tänapäeval ilmub maailmas aastas 500—600 tuhat raamatut ja 6,5 miljonit artiklit.²⁰ Et keelest keelde vahendamise vajadus kasvab veelgi kiiremini kui loodava teabe hulk, siis peaks tõlgete arv kasvama geomeetrilises progressioonis. (Tõlgete tegelik kasv on aastas 15—20% piires.²¹)

Keele arengu seisukohalt väljendub info-plahvatus eelkõige terminiplahvatuses. Kiiresti täienevad peamiselt oskuskeeled, mille edusammudel on tohtu tagasihoidliku kogu keele edaspidisele käekäigule. Arenenud kirja-keeltes moodustavad oskussõnad kõigist uutest sõnadest enam kui 90%.²² Milline määratu töö on oskuskeelte arendamine, sellele osutab tõsiasi, et ainuüksi keemias oli juba kümmekond aastat tagasi käibel 300 000 terminit, entomoloogias koguni 600 000 terminit.²³ Praegu edendab Eestis terminoloogiat veerandsada komisjoni²⁴ ja suurelt osalt nende pingutuste tulemusel ilmus 1970-ndail aastail peaaegu igal aastal mitu oskussõnastikku.²⁵ Üldiste tõlkesõnaraamatute kõrval hakataksegi tulevikus üha enam vajama mitmekeelseid oskussõnastikke. Kui eeldada, et kõigist maailma kirjakeeltest tehtaks otsetõlkeid teistesse keeltesse, siis selleks vajalike sõnastike minimaalne hulk oleks 90 000 sõnaraamatut. Kui aga lisada veel need sõnaraamatud, mis aitavad täpselt edasi anda oskuskeelte mõisteid, siis oleks vajatavate sõnaraamatute arv lausa astronoomiline. Tõlketegevuse niisugune intensiivsus on küll ainult kujutluspilt, kuid siiski on just erialakirjanduse tõlkeprobleemid kutsunud esile sotsiolingvistide märgatava ärrituse.²⁶

Kuigi lingvistiliselt on kõigi etnoste keeled põhimõtteliselt võrdsed, võib neist igauhe saatust, nende väljavaadet kinnistuda tänapäeva keeltemaailma plahvatavas universumis hinnata subjektiivselt erinevalt. Juhativ nõukogude sotsiolingvist J. Dešerijev on näiteks jõudnud järeldusele, mida ta kordab veidi erinevas sõnastuses mitmes töös: «Kõrvuti kodan-

¹⁷ Печать СССР в 1985 году. Москва, 1986, lk. 27.

¹⁸ Statistic yearbook 1980. United Nations. New York, 1979, lk. 718.

¹⁹ А. Азимов, Ю. Дешериев, Л. Никольский, Г. Степанов, А. Швейцер, Современное общественное развитие, научно-техническая революция и язык. Rmt.: Научно-техническая революция и функционирование языков мира. Москва, 1977, lk. 10.

²⁰ E. Vatter, Infotöökorraldus. Tallinn, 1984, lk. 34.

²¹ В. Акуленко, Научно-техническая революция и проблема интернациональной терминологии. Rmt.: Научно-техническая революция и функционирование языков мира, lk. 73.

²² T. Erelt, Eesti oskuskeel. Tallinn, 1982, lk. 4.

²³ H. Rätsep, Kui palju on eesti keeles sõnu? Rmt.: Keel, mida me uurime. Tallinn, 1976, lk. 144.

²⁴ T. Erelt, Eesti oskuskeel, lk. 172—174.

²⁵ Vt. näit.: T. Erelt, Eesti oskussõnastikud 1976—1980. «Keel ja Kirjandus» 1981, nr. 10, lk. 584—595; nr. 11, lk. 651—660.

²⁶ В. Акуленко, Научно-техническая революция и проблема интернациональной терминологии, lk. 73, 82.

like poliitiliste ja majanduslike süsteemidega on inimkonna nüüdisaegne keeleohtrus oluline takistus rahvaste vastastikuse rikastumise, nende teaduslike ja kultuuriliste sidemete laiendamise ning töökogemuste vahetamise teel.»²⁷

J. Dešerijevi kolleegi A. Holmogorovi prognoos maailma rahvaste keelte tuleviku kohta eeldab, et edaspidi on arengujooneks «paljukeelsuse muutumine keelte arvu vähenemise suunas perspektiiviga üle minna paljukeelsuselt ühekeelsusele».²⁸ Seejuures on rõhutatud, et kapitalistlikus, vastuoludest ja vaenust muserdatud maailmas toob niisugune protsess endaga paratamatult kaasa konflikte, kuid meil toimuvat muutused hoopis teises õhkkonnas. Ühtede või teiste keelte planeeritav funktsionaalne ebavõrdsus tulenevat paratamatult seda kandva kultuuri piiratud võimalustest ning olevat seetõttu endastmõistetav. «NSV Liidus ei ole ega saagi olla sellist nähtust nagu keelte konkurents. NSV Liit on rahvaste sõpruse ja keelte võrdsuse maa.»²⁹ Keeleline assimilatsioon toimuvat siin rahvaste teadliku eneseassimilatsioonina.³⁰ «Eneseassimilatsiooni ja ühtesulamise protsess kannab NSV Liidus järjekindlalt demokraatlikku ja vabatahtlikku iseloomu. See üleminek toimub nii, et iga inimene hakkab järk-järgult aru saama, et on eelistatav kuuluda suurema rahvuse koosseisu. Sellest tulenebki asjaolu, et igas rahvuses eksisteerib tänapäeva tingimustes ühel ja samal ajal inimesi, kes on juba mõistnud oma kuuluvust teise, suurema ja arvukama rahvuse hulka, ja on ka neid, kes seda pole veel mõistnud ega veel otsustanud arvata ennast suurema rahvuse hulka.»³¹

Selleks suuremaks koosluseks, millega liitumise poole eespool viidatud autorite arvates püüeldakse, on NSV Liidu kõige arvukam rahvus, sest: «Vene keeles on loodud üks suurimaid rahvuskultuure. Temas kajastuvad kõik maailma teaduse, kultuuri, tehnika, kunsti ja kirjanduse väljapaistvamad saavutused, nõukogude rahvaste saavutused erinevail elualadel, aga samuti üldnõukogulik kultuur, mis on inimkonna sotsiaalse progressi kõrgeim saavutus.»³² Ent need kontseptsioonid, mille järgi «Nõukogude Liidu rahvaste rahvuskeelte assimileerumine on kergelt maskeeritud vormis tunnistatud peaaegu nende arengu magistraalteedeks», on leidnud ka teravat arvustamist.³³ Ühtlustamise innust kantud mõtteavalduste kõrval on viimastel aastatel hakatud rõhutama, et paljude rahvuskultuuride olemasolu on meie maa suurimaid rikkusi. Nõukogude Kultuurifondi asutamisel kõneldes võrdles P. Demitšev «nõukogude paljurahvuselist kultuuri kalliskiviga: kui sellel kas või üksainus tahk — üksainus rahvuskultuur — kaotsi läheb, kaotab seeläbi sära terve kalliskivi — Nõukogude rahvaste internatsionaalne kultuur».³⁴ Paratamatult tekib küsimus: kas on võimalik rahvuskultuuride eksistents ilma keeleta? Või on tegemist kahe nõukogude rahvaste kultuuride perspektiive erinevalt hindava kontseptsiooniga?

²⁷ Ю. Дешериев, Развитие и сближение национальных культур и проблема языка. Rmt.: Взаимоотношение развития национальных языков и национальных культур, lk. 22.

²⁸ А. Холмогоров, Научное управление языковой жизнью народов СССР, lk. 119—120.

²⁹ М. Джунусов, Взаимообогащение национальных культур и развитие национально-русского двуязычия. Rmt.: Взаимоотношение развития национальных языков и национальных культур, lk. 64.

³⁰ К. Ханазаров, Решение национально-языковой проблемы в СССР. Москва, 1977.

³¹ К. Ханазаров, Решение национально-языковой проблемы в СССР, lk. 26.

³² Национальное и интернациональное в современном мире. Кишилев, 1981, lk. 108.

³³ Э. Пяль, Развитие национальных языков в СССР и современные проблемы двуязычия. Rmt.: Проблемы эстонско-русского двуязычия (на материале Эстонской ССР). Таллин, 1985, lk. 10.

³⁴ Asutati Nõukogude Kultuurifondi Eesti Vabariiklik Osakond. «Sirp ja Vasar» 24. IV 1987.

2. Kvantitatiivse diferentseerumise seadus

Kuigi etniliste suhete areng on muutunud üsna populaarseks teemaks, on konkreetseid etnoste arvukust, keelte funktsioonide teisenemist jms. pikemais ajalõikudes jälgivaid uurimusi napilt. Kui tõdetakse, et etnoste arv on vähenenud, ja seda ka NSV Liidus, piirduakse tavaliselt üldsõnalise viitega hääbunud koosluse väiksusele. Ka keelelise assimilatsiooni jälgimisel ei minda kaugemale üldsõnalistest väidetest, et näiteks kuusteist nõukogude väikerahvaste keelt lähitulevikus «surevad järk-järgult välja» või «surevad «osaliselt» välja»³⁵. «Tehnilisest» küljest seostatakse niisugune protsess peale kõnelejate arvu ka konkreetse keele funktsioonide ulatusega. «Iga keele saatuse, tema roll ja tähendus ühiskonna elus, tema funktsioneerimise ja arengu perspektiivid sõltuvad ta ühiskondlikest funktsioonidest.»³⁶ Mida vähem on keelel funktsioone, seda hapramad on ta tulevikuväljavaated. Et keele funktsioonid seonduvad etnose suurusega, siis näib olulise koha omandavat kvantitatiivne tegur. Rahvaste kadumist ennustavate kirjutiste intuiitvuseks taustaks paistabki olevat nn. kvantitatiivse diferentseerumise seadus, mis väidab, et ajaloo käigus «väikesed kooslused muutuvad üha väiksemaks, suuremad aga üha suuremaks».³⁷ See seaduspärasus kehtivat nii etniliste, kultuuriliste kui ka keeleliste koosluste puhul. Niisuguse seaduspärasuse paratamatust pole selle sõnastajad paraku tõestanud ega lähemat toimemehhanismi avanud.

Põhimõtteliselt võib möönda, et niisuguses mõttearenduses kajastuvad tõepoolest assimileerumis- ja konsolideerumisprotsesside mõned üldjooned, nii nagu neid kinnitab ka ajalooline kogemus. Kuid samal ajal tundub, et mõistatel «suur» ja «väike» peab selle seaduspärasuse avaldumise seisukohalt olema igal ajahetkel alati oma konkreetne sisu. Nimelt kinnitab statistika, et maailmas on kasvanud suhteliselt ühtlaselt väga erisuguse suurusega etnoste hulk, seda niihästi 1—5-miljoniliste, 5—10-miljoniliste, 10—25-miljoniliste kui ka suuremate rahvaste rühmas. Näiteks 1—5-miljoniliste rahvaste arv on tõusnud ajavahemikus 1961—1983 137-lt 170-le.³⁸ Analoogilised protsessid on ilmnenud ka Nõukogude Liidus. Nii suurenes 1—5-miljoniliste rahvaste hulk NSV Liidus ajavahemikus 1926—1970 (arvestamata moldaavlasti, eestlasi, lätlasti ja leedulasi) üheteistkümnelt kaheteistkümnelt ning nelja vahepeal eriti jõudsalt kasvanud rahva — valgevenelaste, kasahhide, usbekide ja tatarlaste — arv ületas 5 miljoni piiri.³⁹

Alla miljoniliste etnoste suuruses toimunud muutusi pole igal üksikjuhul võimalik täpsustada, kuid rühma üldarv on maailmas tõusnud 126 miljonilt 171 miljonile⁴⁰, millest nähtub, et selleski grupis on valdavalt aset leidnud etniline konsolideerumine. Kui ulatuslikum assimileerumine üldse toimus, siis ilmselt niisuguste etnoste juures, kelle arv jääb mitu suurusjärku miljonist allapoole. Alla miljoniliste etnoste osatähtsuse vähenemine maailma rahvastikus 4,1 protsendilt 3,7 protsendile⁴¹ võib johtuda ka üksnes demograafilistest teguritest. Maailmakultuuri etnilise põhistruktuuri või selle eksisteerimise etnilise vormi ulatuslikku muutumist pole ette näha.

³⁵ О. Сунник, Некоторые проблемы языкового строительства в СССР. «Вопросы языкознания» 1971, пр. 6, lk. 28.

³⁶ Ю. Дешериев, Социальная лингвистика. Москва, 1977, lk. 235.

³⁷ С. Артановский, Проблема этноцентризма, этнического своеобразия культур и межэтнических отношений в современной зарубежной этнографии и социологии. Rmt.: Актуальные проблемы этнографии и современная зарубежная наука. Москва, 1979, lk. 25.

³⁸ С. Брук, Население мира, lk. 92.

³⁹ В. Козлов, Этнические процессы и динамика численности народов СССР. Rmt.: Современные этнические процессы в СССР. Москва, 1977, lk. 478—488.

⁴⁰ С. Брук, Население мира, lk. 92.

⁴¹ С. Брук, Население мира, lk. 92.

Göttingeni ülikooli professoreid XVIII sajandil ja XIX sajandi algul: Johann Friedrich Blumenbach (1752–1840), Johann David Michaelis (1717–1791), Christian Gottlob Heyne (1729–1812), Gottfried August Bürger (1747–1794), Georg Christoph Lichtenberg (1742–1799), Abraham Gotthelf Kästner (1719–1800), August Ludwig Schlözer (1735–1809), Arnold Heeren (1760–1842), Johann Stephan Pütter (1725–1807).

Tahvel XXXVIII

Göttingeni ülikooli kasvandikke XVIII sajandil ja XIX sajandi algul Baltimail: Karl Philipp Michael Snell (1753—1806), Riia toomkooli rektor 1780—1787; Karl Gotthard Elverfeldt (1756—1819), Apriku pastor Kuramaal; Johann Ludwig Müthel (1764—1812), Tartu ülikooli professor; Gustav Ewers (1779—1830), Tartu ülikooli professor; Johann Christian Moier (1786—1858), Tartu ülikooli professor; Aron Christian Lehrberg (1770—1813), Peterburi TA liige; Nicolai Himself (1729—1764), arst ja õpetlane Riias; Johann Friedrich v. Recke (1764—1846), ajaloolane; Johann Wilhelm Ludwig v. Luce (1756—1842), vaimulik, meedik ja literaat.

Et pisikeste etnoste ja keelte jätkuv hääbumine on empiiriline tõsiasi, siis on kvantitatiivse diferentseerumise seaduse toimimise ulatuse ja selle objektiivse loomuse sedastamine väga oluline. Osutab ju praktika, et väiksedki etnosed hoiavad oma keelest kõvasti kinni.⁴² «Iga rahvas tahab olla söönud, aga ta tahab olla ka igavene. Keegi ei soovi maakeralt jäljetuit kaduda»⁴³ — nõnda on iseloomustanud kõigi, niihästi suurte kui ka väikeste etnoste psüühilist sättumust Tšõngõz Ajtmatov. Ekslik oleks niisugust hoiakut pidada näiteks lihtsalt subjektiivseks meeoluks. Selle taga on kultuuriline reaalsus: «... keele struktuur, rütm, kõla, idiomaatika — kõik nad kehastavad .... kõneleva rahva individuaalsust.» Ning «üks põhjusi, miks oma keelt ei taheta a s e n d a d a uuega, on see, et enamik meist ei taha teistsuguseks isiksuseks saada. Arenenud keelt ei saa üldiselt muidu hävitada, kui ei hävitata seda keelt kõnelevat rahvast».⁴⁴

«Assimilatsioonivabatahtlikkuse» teesi esilekerkimise lähtekohaks nõukogude sotsiolingvistikas on ilmselt «vabatahtlikkuse» ja «sunniviisilisuse» kui antonüümide semantiline vastasseis. Kuid asi on selles, et mõiste «vägivaldne assimileerimine» olemasolu korral on tema antonüüm «vabatahtlik assimileerumine» sisuliselt mõttetud»⁴⁵, sest see «ajendab eitama assimilatsiooniprotsessi objektiivseid ajaloolisi tingimusi»⁴⁶.

Kui niisugust protsessi tõepoolest objektiivseks pidada, siis tuleb katsuma leida ka tema tunnusjooni. Näib, et vaevalt on alust neid otsida või vahetult tuletada mingi etnose arvulisest suurusest. Etnos pole summatiivne suurus, vaid ka selles läheb kvantiteet üle mitmesugusteks kvaliteetideks, teisisõnu: etnosed võivad moodustada erineva organiseeritustaseme süsteeme, mille stabiilsus on üpris erinev. Kui käsitada inimkonda kui süsteemi, siis võib ka selle kohta väita: «Keerukas ja hästi suures süsteemis mõeldavate korrastatud alamsüsteemide seast võtab tegelikult ilmet kaduvväike osa. Omakorda ainult vähesed neist eksisteerivad kauemat aega. On alust arvata, et viimaste hulka jõuavad suures süsteemis üldiselt need alamsüsteemid, mis teistest efektiivsemalt kasutavad ära suurte süsteemide negentroopiavoogusid.»⁴⁷

See, millisel määral ja mil viisil mingi etnos suudab kasutada suurema süsteemi negentroopiat, sõltub tema sisemisest organiseeritusest, võimest luua enda sees seoseid, mis tõhustavad energia, aine ja informatsiooni vahetamist. Etnilise ühtsuse jaoks spetsiifiline (juba selle tekkimise eripäras) on informatsiooniprotsesside etnotsentraalsus. Neis aga on keskne osa täita keelel. Selles mõttes on võimalik keelele omistada ka etnilist funktsiooni, ehkki puhtkeeleteaduslikust küljest pole see päris põhjendatud.⁴⁸ Etnose arengut, tema konsolideerumist võib seega iseloomustada etnosesiseste infosidemete intensiivsuse kasvu kaudu.⁴⁹ Järelikult kujutavad etnosed mõnes mõttes endast ruumiliselt piiratud spetsiifilise kultuurilise informatsiooni «tükke». Etnose kujunemisel osutub määravaks süsteemi loovaks teguriks keel. Keele integreeriva toime tõttu on etnos kultuuri grupilise eksisteerimise viisi üks kõige stabiilsemaid vorme. Etnosesiseste sidemete tihenemine vallandab kumulatiivse protsessi nii keele enda kommunikatiivse potentsiaali kui ka etnose sisemise struktuuri (sealhulgas

⁴² В. Аврорин, Проблемы изучения функциональной стороны языка. Ленинград, 1975, lk. 241.

⁴³ Ч. Айтматов, Мера жизни — мера времени. «Известия» 30. XII 1972.

⁴⁴ Т. S. Eliot, Valik esseid. Tallinn, 1973, lk. 55, 54.

⁴⁵ Э. Пялль, Межнациональный язык и двуязычие. (На материалах Эстонской ССР). ENSV TATU 1979, nr. 4, lk. 355.

⁴⁶ Э. Пялль, Межнациональный язык и двуязычие, lk. 356.

⁴⁷ K. Rebane, Energia, entroopia, elukeskkond. Tallinn, 1980, lk. 24.

⁴⁸ Ю. Бромлей, Очерки теории этноса. Москва, 1983, lk. 113.

⁴⁹ С. Арутюнов, Н. Чебоксаров, Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества. Rmt.: Расы и народы 2. Москва, 1972, lk. 27.

kultuuri) keerustumise suunas. Üha enam lokaalgrupilist ilmet võttev kultuur hakkab ühtlasi täitma ka etnost siduvat funktsiooni.⁵⁰

Etnose kui iseorganiseeruva terviku püsivuse ja etnose suuruse seos ilmneb eelkõige selles, et etnilise koosluse keerukamad vormid eeldavad üsna arvukat osalejate ringi. Etnose organiseerituse kõrgemate tasemetega saavutamise eelduste seas on eriline koht keele kirjakeelsuse ontologiseerumise vormidel.

Et lingvistilisest seisukohast on kõik loomulikud keeled võrdsed, siis võiksid nad kõik põhimõtteliselt olla kirjakeeled. Tegelikult leidub maailmas kirjakeeli ainult kolmesaja ümber. Puhtteoreetiliselt ei tarvitseks olla etnilise koosluse suuruselist alampiiri, millest alates kiri keeles enam ei kinnistu. Kuid tegelikult ei ole keel enam suutnud kirjas juurduda siis, kui selle rääkijaid on vähem kui paar tuhat. (Siin on tähelepanev Nõukogude Liidu revolutsioonijärgne kogemus kirjakeelte loomiseks ka väga väikestele rahvakildudele.) Üks kõige väiksema kasutajate arvuga kirjakeeli üldse on kuulunud ilmselt liivlastele. Tänapäeva väiksemat elujõulist väikekirjakeelt esindab vist reesia, mis liidab umbes 3000 tarvitajat.⁵¹ Nõukogude Liidus on väikseim kirjakeel mansi. Selle rahvakillu liikmeid oli 1979. a. rahvaloenduse andmeil seitsme ja poole tuhande ringis, kellest ainult pool pidas veel mansi keelt emakeeleks.⁵² Kuid samal ajal puudub praegu näiteks karjala kirjakeel, kuigi karjalasi on mansidest ligikaudu kakskümmend korda rohkem. Siiski ei ole NSV Liidus etnost arvuga üle 200 tuhande, kel oma kirjakeel puuduks.⁵³

On tava eristada kirjakeelte hulgas nn. vanu ja uusi kirjakeeli. Nõukogude keeleteaduse saavutuseks peetakse vahel ka kirjakeelte ja rahvuslike kirjakeelte eristamist.⁵⁴ Puhtlingvistilisest seisukohast kõrvalise tähtsusega vahetegemine osutab etnose kultuurimälu sügavusele, juba lahkunud põlvkondade osalemisele loomes kirjasõna vahendusel ja seeläbi ka etnokultuuri «subjektide», selle keele «kõnelejate» arvu suurenemisele ajaloolises perspektiivis, kultuuritraditsiooni kinnistumise kõrval mõtteliselt uute võimaluste tekkimisele etnokultuuri arengus. Niikaua kui kultuuripärandi säilitamisel valitses suuline traditsioon (eepos, müüt, kangelaslugu jne.), tuli vajalikud teadmised talletada koos nende edasiandmise vormiga. Kirjaoskuse ja kultuuri kinnistumisel kirjas saab kõige tähtsamaks teate sisu edasiandmine ning sisu muutub talletamise vormist suhteliselt sõltumatuks. Niisugune iseseisvumine võimaldaski nüüdisaegse euroopaliku kultuuritüübi tekkimise ja laseb toime tulla sellise hulga teadmiste korrastamisega, millega opereerimine oleks kultuuri suulise edastamise vormide puhul täiesti võimatu. Ka ilukirjanduse nüüdisvormide rikkus võlgneb oma olemasolu kirjakeelsele kunstilisele loomingle. Kui suuline traditsioon surus kirjanduse rängesse vormi, siis kirjakeel võimaldab avaldada kirjaniku individuaalsusel. Ka abstraktse mõtlemise areng (kuigi see olemuslikult rajaneb uute teoreetiliste tegevuse vormide levimisel kultuuris) seostub tihedalt kirjakeele ja seega ka kirjaoskuse levikuga.⁵⁵

Tööjaotuse süvenemisega kultuuris peab kaasnema ka süvenev tööjaotus keeles. Kirjakeele pideva arengu ainus tagatis on vaimse loome omakeelsete võimalikult mitmekesiste valdkondade olemasolu. Kirjakeele kõrge arengutaseme tähistusena on ka meie kirjasõnas käibel kultuurikeele mõiste.⁵⁶ Tänapäeva vaatepunktist märgib mingi keele tunnistamine

⁵⁰ Ю. Бромлей, Очерки теории этноса, lk. 117.

⁵¹ А. Дуличенко, Славянские литературные микроязыки. Таллин, 1981, lk. 11.

⁵² NSV Liidu rahvastik. 1979. aasta rahvaloenduse andmed. Tallinn, 1981, lk. 19.

⁵³ В. Аврорин, Проблемы изучения функциональной стороны языка, lk. 109.

⁵⁴ Р. Будагов, Язык — реальность — язык. Москва, 1983, lk. 243.

⁵⁵ Р. Tulviste, Mõtlemise muutumisest ajaloos. Tallinn, 1984, lk. 78–79.

⁵⁶ Vt. näit. M. Hint, Kas salliksime asjalikku keelekorraldusteooriat? (I). «Keel ja Kirjandus» 1985, nr. 8, lk. 466.

kultuurkeeleks vähemalt peamiste kirjandusžanride, olulisemate teadusharude jne. viljelemist või vähemalt nende peamiste tulemuste omakeelset tutvustamist. «Keel areneb ja seda arendatakse peamiselt allkeeliti; ühiskeeled areng seisneb ülekaalukalt selles, et allkeeltest selekteerub mitmesugustel asjaoludel teatav osa keeleainest, mis tuleb kasutusele ka teistel elualadel.»⁵⁷ Seega täidab ühiskeel keelt liitvaid ja kultuuri järjepidevust tagavaid integreerivaid funktsioone edukalt peamiselt mitmesuguste allkeelte vahendusel. Need aga ei arene ilma vastavate tegevusaladeta. Kõik rahvuskultuurid kui orgaanilised süsteemid on põhimõtteliselt võimelised oma piires arendama ükskõik millist loomevaldkonda. «Orgaanilisel süsteemil kui kogu tervikul on kindlad eeldused ja tema areng terviklikkuse suunas seisneb selles, et ta taotleb allutada endale kõik ühiskonna elemendid või luua neist orgaanilise süsteemi tarvis veel puuduvad elemendid. Sel moel muutub süsteem ajaloolise arenemise käigus tervikuks.»⁵⁸ Iga nüüdisaja etnose kultuur kui suurema terviku, kui areneva maailmakultuuri üks osa kajastab maailmakultuuri edenemist, kuid ei suuda (ükskõik kui arvukas etnos ka poleks) tervikut kopeerida. See pole ilmselt ka tarvilik, kuid pikaajalisemaks toimimiseks stabiilse alamsüsteemina peab etnose kultuur olema maailmakultuuriga siiski mingis väga põhilistes komponentides võrreldav, analoogiline, ehk teiste sõnadega, isostruktuurne ja isofunktsionaalne. Ta peab suutma funktsioneerida tervikuna ja ühtlasi võimaldama kandjal, s.o. igal etnose liikmel, eneseteostust oma keeles ja kultuuris vähemalt maailmakultuuri keskmiste standardite tasemel ja vormides. See tagab ka etnose keele püsimise isostruktuursena ja isofunktsionaalsena maailmakultuuri põhiliste kommunikatsioonistandardite, nn. suurkeelte suhtes.

Etnose niisugust piirsuurst, millest väiksemal kooslusel pole enam võimalik moodsat kultuuri selle peamistes elementides välja arendada, nii et need moodustaksid orgaanilise süsteemi, on teoreetiliselt kindlaks määrata üsna raske. Mõne nõukogude teadlase arvates pole selleks suutelised etnosed, mille arv ei ületa 100 000 piiri.⁵⁹ Siiski tundub, et tänapäeva tsivilisatsiooni kogu keerukuse puhul ilmneb etnokultuuri niisugune «immanentne» puudulikkus mõnevõrra suuremategi koosluste juures. Sellega seoses aga väärib tähelepanu üsna erandlikes tingimustes arenenud Island. Vähem kui 240 000 liikmega rahvas, kes paistab silma oma sõnavälme erakordse purismiga (mis on taganud tiheda sideme muinasislandi keele ja kirjandusega), on rajanud omakeelse viie teaduskonnaga ülikooli ja eraldi uurimisinstituudi ning avaldab ühe elaniku kohta rohkem raamatuid, kui seda tehakse ühelgi teisel maal.⁶⁰ 1983. a. trükiti Islandis 1121 nimetust raamatuid (neist 810 mitteilukirjandust), iga päev ilmus 1000 elaniku kohta 547 numbrit ajalehti. Islandi TV andis neli tundi ja raadio ligi 20 tundi islandikeelseid saateid päevas.⁶¹ Omakeelse kultuurielu niisuguse intensiivsustaseme saavutamiseks on tarvis, et etnos kui ajaloolis-kultuuriline ühtsus tõuseks ka sotsiaalpoliitilise organismi tasemele. Sotsiaalpoliitilisele organismile omase orgaanilise terviklikkuse omandab etnos nn. kodanliku rahvuse tekkides, sest alles kapitalism arendab tööjaotuse ja koöperatsiooni pinnal välja individidevahelise ühiskondliku seose.⁶² Niisuguse tasemega organismi tekkimise tingimuseks on oma rahvusriikluse areng. «...kogu Lääne-Euroopale — veel rohkem:

⁵⁷ U. Mereste, Süsteemiteoreetilisi mõlgutusi üld-, ühis- ja teaduskeeles vahekorra. «Keel ja Kirjandus» 1985, nr. 6, lk. 337–338.

⁵⁸ К. Маркс, Ф. Энгельс, Сочинения. Т. 46, ч. 1. Москва, 1968, lk. 229.

⁵⁹ А. Сатыбалов, Методологические вопросы изучения исторических (этнических) типов общности людей. Ленинград, 1965, lk. 54.

⁶⁰ M. Steblin-Kamenskii, Islandi kultuur. Tallinn, 1974, lk. 13.

⁶¹ Yearbook of Nordic statistics 1984. Vol. 16. Stockholm, 1985, lk. 325, 328, 330, 333, 337.

⁶² В. Кузьмин, Принцип системности в теории и методологии К. Маркса. Москва, 1980, lk. 135.

kogu tsiviliseeritud maailmale — on seepärast *tüübiliseks*, normaalseks kapitalistlikul perioodil rahvusriik.»⁶³

Seda, millisel viisil ja millistes spetsiifilistes vormides on väikeste etnoste kultuuriline ja keeleline potentsiaal suuremate koosluste raamides oma arenguks vajaliku «niši» leidnud, on uuritud üsna vähe. Teatava võimaluse seesuguseks uurimistööks pakub nõukogude rahvaste kultuuride dünaamika. Paraku on kvantitatiivsele diferentseerumisele omaste seaduspärasuste jälgimine siin raskendatud. Nimelt ei ole nõukogude sotsiolingvistid päris ühel meelel rahvaste kultuuripotentsiaali hindamise konkreetsete mõõdupuude suhtes. Kuigi nad põhimõtteliselt kinnitavad: «Ühe või teise keele ühiskondlik funktsioon on määratud konkreetsete sotsiaalmajanduslike ja etnolingvistiklike tingimustega»⁶⁴, on samal ajal kõigi väga erineva suurusega kultuure ja etnosi ühendavate «autonoomsete vabariikide, autonoomsete oblastite ja rahvusringkondade keelte kasutusalade laiendamine tunnustatud ebaotstarbekaks»⁶⁵. Keelte arenemise, nende ühiskondlike funktsioonide kujunemise aluseks pole seega mitte etnoste sisemine kultuuripotentsiaal, vaid ühiskonna elu organiseerimise väline vorm. Ligilähedaselt samasugustena esitatakse rohkem kui kuue miljonilise ja enam kui tuhandeaastase kirjakeeletraditsiooniga tatari rahvuse ning poolteisesajatuhandelise tuva rahva kirjakeele funktsioone. Aga Tatarimaal on selle keele võimalusi piirav ANSV staatus ainult selle tõttu, et seal «lihtsalt geograafilistel põhjustel ei olnud tegelikke võimalusi luua iseseisvat riiki».⁶⁶ Kvantitatiivse diferentseerumise seadus kui sotsiaal-ajaloolise arengu seaduspärasus moondub mõnede keeleteadlaste käes seega tegelikult keelte funktsioonide bürokraatliku diferentseerimise võtteks ja on sellisena leidnud põhjendatud kritiseerimist. «Rahva riikliku organiseerumise vormi ja keele funktsionaalse arengu vahel ei ole otsest korrelatsiooni. Seega ei saa teaduslikku klassifikatsiooni rajada kaht sellist tegurit põimides. Kuid see polegi kõige olulisem, vaid see, et nii ei klassifitseerita objekte nende endi omaduste järgi, vaid lähtudes hoopis teiste objektide omadustest, mis asuvad täiesti teistel tasanditel, ja nimelt: keeli nende funktsioneerimise seisukohalt klassifitseeritakse rahvaste rahvuslik-riikliku autonoomia vormidele omaste tunnuste alusel.»⁶⁷ Et piiratud võimalustega, «mitteperspektiivsete» keelte hulka arvatakse tšuvaši, tatari, baškiiri, mordva jt. keeled — keeled, mille oskajaid on rohkem kui õige mitmetele rahvusvabariikidele nime andnud rahvaste keelte rääkijaid —, siis võiksid ka viimased põhimõtteliselt kuuluda «piiratud arenguväljavaadetega» keelte hulka. Mõne nõukogude keelesotsioloogi käsitluses ongi selline arusaam hakanud levima. Siiski pole kõik keeleteadlased päris ühel nõul. Nii leiavad ühed: «Liiduvabariikides kirja-keelte kasutusalad laienevad jätkuvalt. See puudutab eelkõige kõrgkoolide ja teaduslike uurimisinstituutide tööd, massiteabevahendeid, kirjandust ja kunsti.»⁶⁸ Aga on ka neid, kes kinnitavad: «Nagu praktika osutab, on liiduvabariikide keelte püüd nende funktsioonide piiramatule ja korstamatule laienemisele teaduse, tehnika ja kõrgema hariduse valdkonnas ilma sotsiaalse baasi ja elulise vajaduseta. Ühelt poolt ei suuda mitte kõik rahvuskeeled oma ühiskondliku arenemise eripära tõttu edukalt tagada kõigi arvukate distsipliinide õpetamist, eriti nende, mida alles hiljuti on hakatud kõrgkoolides õpetama. Teiselt poolt ei ole rahvastevahelise suhtlemise keelt ebatäiuslikult valdavate kõrgharidusega spetsialis-

⁶³ V. I. Lenin, Teosed. 20. kd. Tallinn, 1953, lk. 364.

⁶⁴ М. Джунусов, Взаимобогащение национальных культур и развитие национально-русского двуязычия. Рмт.: Взаимоотношение развития национальных языков и национальных культур. Москва, 1980, lk. 64.

⁶⁵ S. Smirnov, Võrdsed võrdsete seas. «Looming» 1985, nr. 12, lk. 1662.

⁶⁶ В. Аврорин, Проблемы изучения функциональной стороны языка, lk. 101.

⁶⁷ В. Аврорин, Проблемы изучения функциональной стороны языка, lk. 100.

⁶⁸ S. Smirnov, A. Dulitšenko, Tegelikult keelepoliitika põhijooni Nõukogude Liidus. «Keel ja Kirjandus» 1982, nr. 12, lk. 631.

tide rahvuskeeltes ettevalmistamine üleliidulises mastaabis otstarbekas.»⁶⁹ Samad autorid jätkavad: «Rahvusliku kõrgkooli arendamise praktika osutab, et rahvuskeeltes on otstarbekas õpetada ainult sotsiaalselt kõige olulisemaid distsipliine.»⁷⁰ Õppetöös ka rahvuskeele kasutamise seisukohalt sobivateks valdkondadeks arvatakse näiteks Eesti jaoks eelkõige mäetööstus ja loomakasvatus. Vastavalt sellele tuleks neis valdkondades arendada erialast terminoloogiat, anda välja õpikuid jne.⁷¹ On avaldatud ka mõtet, et juba praegu loodava nõukogude ühiskultuuri «keeleliseks aluseks on suurima rahvuse keel — vene keel».⁷²

On ilmne, et niisugused seisukohad ei lähtu kultuuripotentsiaali arvestamisest ning on silmanähtavas vastuolus meie rahvuskultuuri arenemise terviklikkuse, keele arendamise süsteemipärasuse ja muude kultuuri funktsioneerimise sisemisest loogikast tulenevate seaduspärasustega. Veel olulisem aga on osutada seda tüüpi arutluste printsiipiaalsele ühitamatusele leninliku keelepoliitika põhimõtetega. Keelte spekulatiivne jagamine «perspektiivseiks» ja «perspektiivituiks» on oma päritolult ju kautskiaanlik mõttelaad.⁷³ «Kogu rahvusküsimuse leninliku sihiasetuse järjekindlalt demokraatlik mõte seisneb selles, et ta ei jaga rahvaid ega keeli välja-valituiks ja kõrvaleheidetavaiks, perspektiivseiks ja perspektiivituiks, nendeks, millel on õigusi, ja nendeks, millel õigusi pole.»⁷⁴

Pikemas ajaloolises perspektiivis on nähtavasti tõepoolest paratamatu, et väikeste rahvaste keelte kandepinna kitsus satub üha enam vastuollu jätkuvalt diferentseeruva kultuurieluga. Kuid kvantitatiivse diferentseerumise seaduse paratamatu toime omandab objektiivse ilme üksnes siis, kui neile keeltele tagatakse maksimaalsed õigused. Nagu osutab V. Avrorin, on kohatu piirduda kõrvaltvaatamisega — tõeline internatsionalism ei tähenda üksnes keelte formaalset võrdsust, vaid sootuks enam. Siin on oluline mees pidada Lenini mõtet, et internatsionalism ei tohi piirduda rahvaste vormilisest võrdsusest kinnipidamisega, vaid peab sisaldama ka niisugust ebavõrdsust, millega suur rahvas kompenseerib selle ebavõrdsuse, mis elus tegelikult välja kujuneb.⁷⁵

Paraku puudub nõukogude keeleteadlastel tihti isegi kõige lähem ettekujutus paljude väikerahvaste tegelikest arenguvajadustest. «Väited, mis räägivad keelte väljasuremisest, s. t. väikeste rahvaste loobumiseist oma emakeelest ja kirjast, rahvaste ja keelte faktilisest ebavõrdsusest, jäävad nende autorite hinge. Kõigil niisugustel väidetel on puhtalt deklaratiivne iseloom. Mingit vähegi veenvat materjali nende tõestuseks ei tooda. Ja kuni viimase ajani ei olnud niisugust materjali kusagilt võtta, sest mingeid tõepoolest massilisi küsitlusi niisugustes küsimustes ei tehtud. Ja nagu edaspidi nähtub, asetavad sellised küsitlused niisugused järeldused tugevasti kahtluse alla.»⁷⁶ Tundub, et mitmete praegu omaksvõetud seisukohtade kriitiline läbikaalumine on tingimata tarvilik ka nõukogude sotsiolingvistikas, sest eks peegeldu sellegi teaduse nüüdseisus üldine rahvussuhete uurimise olukord, kus «väga keeruliste ja olemuselt vastuoluliste protsesside analüüsimise asemel on meie ühiskonnateadlased pikka aega eelistanud luua «ülistuslaulu» iseloomuga traktaate».⁷⁷

⁶⁹ Д. Баскаков, В. Михальченко, Введение. Проблема функционального и внутривидового развития языка в связи с его функционированием в сфере высшего образования. Рмт.: Развитие национальных языков и их связь с функционированием в сфере высшего образования. Москва, 1982, lk. 11—12.

⁷⁰ Д. Баскаков, В. Михальченко, Введение, lk. 12.

⁷¹ Д. Баскаков, В. Михальченко, Введение, lk. 12.

⁷² Kommunistlik noorsooühing noorte elus. Tallinn, 1980, lk. 120.

⁷³ В. Аврорин, Проблемы изучения функциональной стороны языка, lk. 223.

⁷⁴ В. Аврорин, Проблемы изучения функциональной стороны языка, lk. 219.

⁷⁵ V. I. Lenin, Valitud teosed kolmes köites. 3. kd. Tallinn, 1962, lk. 707.

⁷⁶ В. Аврорин, Проблемы изучения функциональной стороны языка, lk. 224.

⁷⁷ NLKP Keskkomitee pleenumi materjalid. 27.—28. jaanuaril 1987. Tallinn, 1987, lk. 45.

Nähtavasti on just niisugune olukord sundinud V. Avrorinit korduvalt kinnitama, et on erakordselt oluline avalikustada keelte arenguperspektiivide ja nende kultuurielus kasutamise võimaluste probleemid, sest «kollektiivse tahte asendamist isikliku seisukohaga tuleb kahjuks ette, ja see võetakse koguni aluseks ühe või teise keele saatuse üle otsustamisel (meenutagem kurikuulsaid stampe «rahvas loobus», «rahvas ei tahtnud», «rahvas läheb vabatahtlikult üle uuele keelele» jne.)».⁷⁸ Kuigi rahvuste ja keelte arv maailmas ilmselt väheneb mõnevõrra ka sotsialismi ajal, on V. Avrorin seisukohal, et sotsialismiajastule pole objektiivselt iseloomulik mitte keelte arvu vähenemine, vaid koguni vastupidine protsess — isegi kõige väiksemate rahvaste keelte püsivus, mis rajaneb erinevate keelte rollide arukal jaotumisel ühiskonna elus.⁷⁹

(Järgneb)

---

⁷⁸ В. Аврорин, Проблемы изучения функциональной стороны языка, lk. 264.

⁷⁹ В. Аврорин, Проблемы изучения функциональной стороны языка, lk. 213.

Melanhoolne Luts: „Kirjad Maariale“

JAAN UNDUSK

Maria, imeline nukrus ses nimes,
püha, valukeelne.
Ma palveluses julgen otsi sinu ilmes
lohutust mu kurvastuses.
O, jumaline ema, neitsi süütumeele.
(H. Visnapuu)

Sajandi teise ja kolmanda kümnendi vahetusel avaldas Luts kolm jutustust, mis pärast eluvärsket «Kevadet», selle veidi kolletumat kaaslast «Suve» ning nende vahele jäävat ümarat, professionaalset «Sood» (algselt pealkirjaga «Kirjutatud on...») paistsid eemalduvat Lutsule eriomaseks arvatud rahvaliku sünteesproosa piiridest: need olid «Kirjad Maariale» (1919), «Karavaan» (1920) ja «Harald tegutseb» (1921). Ehkki Luts oli nii eepikas kui ka dramaatikas oma ande romantiliselt udusemat poolt juba võimekalt esitlenud, võib arvata, et radikaalne sisse-murd hingestatud paatose rajamaile mõjus vähemalt esialgu meeldiva üllatusena. ««Kirjad Maariale»,» kirjutab kogenud K. A. Hindrey, «lähevad tema senistest teostest nii kõvasti lahku, et seal endisega mingit sidetki ei tundu.»¹ Kolme teose ühtekuuluvust, ja seda mitte ainult kronoloogilises plaanis, kinnitab ka Tuglase üldistav hinnang: «Need on melanhoolsed, uduselt-värvivaesed, meeleoluliselt teineteist pisut kordavad, kuid igatahes sümpaatsed jutustused.»² Sellessamas leksikoniartiklis iseloomustatakse Lutsu hilisemaidki jutustusi «melanhoolse fataalsuse tunde» kaudu. Kolme töö sarnasustest loeb J. Roos üles veel nende mina- ja kirjavormi, hoolika vormilise viimistletuse ja tugeva stiliseerituse³, Tuglas aga oma 1921. a. kirjandusülevaates visandab nii mainitud kui ka muude tema jaoks liigsarnasuste põhjal peaaegu alaneva joone Lutsu tolleaegses loomingus⁴. Sellega on üks arengujoon «Maariast» «Haraldini» juba olemas, seega kunstiliselt alanev arengujoon: Lutsu kirjutusvõtete automatiseerumine läbi kolme jutustuse hakkab lugejale silma eriliste pingutusteta. Kõigile neile teostele on iseloomulik näiteks teksti hästi liigendav minajutustaja pöördumine kujuteldava adressaadi poole (nn. apostroof), mille keskne liige («Maaria») kõlab esimeses teoses kaunilt sugereeriva sagedusega, teises («mu sõber», «sina») ei väsita tänu oma vähesusele, aga kolmandas («kuldne noorik», «kulla noorik», «mu kuldne», «kuldne daam» vm.) küllastab teksti rõhuva formaalsusega, mistõttu muutus ka omaaegsete arvustajate silmis jutustust kunstlikult nõrgestavaks elemendiks. Nõnda kõhetub teksti hädatarvilik emotsionaalne pidevustaja peamiselt tema grammatiliseks tunnuseks.

Teisegi arengujoone leiame nimetatud töödest kergesti. Selleks on, kui kasutada J. Roosi saatesõnas leiduvat iseloomustust, jutustuste elutunde üha tugevnev igapäevastumine, tundetooni elulähedasemaks ja tõepärasemaks muutumine. Lutsu sisse-murd hingestatud paatose rajamaile, mille tulemuseks oli «Kevadega» (peaaegu) võrdvärske teose «Kirjad Maariale» sünd, heitus kahes järgmises jutustuses üha kiirenevaks taandumiseks saavutatud elutundest, seejuures nii kiireks, et «Maaria» tõelises kunstitegemise pinges kujunenud võttestikku pisut juba teiseneva-

¹ Tsiteeritud kirjutisest: J. R[oos], Saateks. Rmt.: O. Luts, Kogutud teosed. VI anne. Tartu, 1938, lk. 9.

² Eesti biograafiline leksikon. Tartu, 1926—1929, lk. 291.

³ J. R[oos], Saateks, lk. 7.

⁴ F. Tuglas, Kriitika IV. Tartu, 1935, lk. 187.

tele väljendusimpulssidele enam aega ümber valada ei jäänudki, mistõttu «Haraldis» koliseb see võttestik kohati päris kõledalt.

Jõudnud seega tõdemuseni, et eriti «Maarias» tundub olevat midagi silmatorkavalt ühe väljendusliku äärmusega seotut, ärgem nimetagem seda äärmust siinkohal mitte «romantiliseks», vaid «melanhoolseks» tema hingestatumas, sentimentaalsest väljendusaktiivsusest vabamas tähenduses. Lähtudes sellest mõistetarvitusest, tõmmakem aga läbi kolme meid huvitava jutustuse veel kolmaski arengujoon, joon, mis puhta, rikumatult hingestatud melanhoolia ääremaadelt suubub tema sentimentaalsesse keskusse ja jõuab seejärel pigem «kehalise» melanhoolia valdustesse. Et sellesuunaline liikumine Lutsu kolme teose puhul ühtib siin-kirjutaja jaoks nende teoste kunstielamusliku jõuetuse suurenemisega, ei pruugi olla reegel: võib ju ka läbinisti sentimentaalne kunstiteos olla esteetiliselt üle mõnest palju pretensioonikamalt hingestatud melanhooliaväljendusest. Ent seda mõistetarvitust selgitagu juba järgnev.

Melanhoolia ja ekstaas

Rakendagem järgneva töökavandi ülesehitamisel üht hästi tuntud mõistet, nimelt «ekstaasi». Mõistele analüütiliselt lähenedes avaneb kreekakeelse «ek-stasis» tagant tähendus «välja(s) seis, väljumine, väljumus». H. Bahri seletuse järgi kuulub ekstaasi juurde «tundmus, mida pelk hea meeleolu ei paku, nimelt valusõnnelik tundmus mitte enam seesama olla, hüljata iseend, iseenesest «välja astuda»...., mitte enam «endamisi» olla, vaid kellekski teiseks saada».⁵ Viidagu see «väljasseis» siinkohal kokku mõistetega nagu «väljendumine» või «(enesest) välja elamine». Oletagem, et «väljendumine» on igasugusest organismist lahutamatu funktsioon, tema mina-tekst, «mina» kaudu realiseeruv fragment aine- ja mõttevahetuses totaalse mitemina mõne elemendiga, isikupärase organismi roll maailmadialoogis. Säärasena on ekstaasimoment midugi omane ka näiteks inimese kogu elutegevusele, niivõrd kui see on pidev enesest «välja astumine», «mina» piiride pidev laiendamine, niivõrd kui olemine on oma loomuselt tunnetuslik ja ekspansiivne, tunnetus- ja loomisrõõm ning -valu. Uhtlasi, nagu näha, tekib säärase mõttearenduse tagajärjel kummaline situatsioon: «väljendumine» on isiksuse ainuomane hää, aga samal ajal — «ek-stasis», enesest välja astumine. Seega avaldub eneseväljendus kui enesest-väljumus, kui «mina» avarдав, positiivne eneseeitus senise «mina» seisukohalt. Ehk teisiti, eneseväljendus on alati loov, tunnetuslik, ekspansiivne tegevus ja mitte juba olemasoleva «mina» lihtne väljapakkumine — ta on eneseavardusakt. Kuid niisuguse pidevalt kohaloleva ekstaasimomendi kõrval tuleks eristada «ekstaasi» ka tema kitsamas tähenduses, seega mitte enam kui üht elutegevuse kaasmomenti, vaid kui absoluutset väljasseisu, «mina» maksimaalset väljendust või väljumust. Siin omandab «ekstaas» midagi sellest tähendusvarjundist, mis tal on igapäevases kõnepruugis. Kuid proovigem seda tähendust mõneti puhastada, piiritleda, radikaalsemaks muuta, vaadeldes teda inimese keelelise, tunnetusliku ja hinnangulise tegevuskomponendi seisukohalt. Väitkem, et ekstaas on seisund, milles lakkab nii keeleline ja tunnetuslik kui ka hinnanguline tegevus. Samal ajal iseloomustab ekstaasi erakordne tunnetuslik-hinnanguline väärtus inimese edasise elutegevuse jaoks. Selgitagem seda väidet lähemalt.

Ekstaas on niisiis maksimaalne väljasseis iseenesest, oma «minast». Mis temas säärasena väljendub? Et seos «minaga» muutub siin praktiliselt olematuks, et kaob «mina» kui taust, siis ei saa enam rääkida isikupärasest eneseväljendusest (enesest-väljumisest) maailmadialoogis, vaid väliselt markeeritud dialoogi katkemisest. Ei ole enam «mina» ekspansiivset väljendustungi, «minast» lähtuvat häält, vaid on maksimaalne väljasseis «minast», kõigi väljendusvõimaluste tasakaalustatud summa, väljenduslikus kõiksuses rahunenud dialoog. Mina-tausta kadudes kaob siin tegevuse hinnanguline, väärtustav aspekt, vaibub märgiline käitumine, mis eeldab olemise isikupärasest süstemaatilist kitsendatust, modelleerimist. Märgilise (keelelise) käitumise puudumine viitab aga omakorda sellele, et ekstaasiseisundis tunnetustegevus lakkab. Muidugi, märgiline kommunikatsioon suleb enesesse alati märgiliselt määramatu kogemuse, mis võib muutada koguni teatavate suhtlemissituatsioonide tekitamisel funktsionaalseks aluseks (kunst). Teksti erinevatest interpretatsioonidest hoolimata kannab tekst eneses ise aktiivset (kunstitekst) või passiivset (teadustekst) keelelist määramatust. Äärmusjuhtumil vahendab keelelist määramatust ehk antikeelt kas või üksainsi sõna, nimi kui keele materiaalne miinimum ja mentaalne maksimum. Nime valdamine annab märku juba sellest, et teatakse end midagi teadvat, et osatakse juba mingilgi määral isikupäraselt väljendada, seega — et on alanud tunnetusprotsess. Et aga ekstaasil puudub märk, s. t. keeleline määratletus, siis puudub tal ka antikeel, keeleline määramatus. Temas ei ole midagi «sõnadetagust», sest teda ei saa defineerida läbi sõna.

⁵ H. Bahri, Dialog vom Tragischen. Berlin, 1904, lk. 136.

Märgilise käitumise kollaps ekstaasis seevastu võiks osutada tunnetustegevuse katkemisele selles seisundis.⁶ Tsiteeritagu vaid fragmenti ühest Martin Buberi poolt juba sajandi alguses kirjapandud mõttearendusest: «Kõigi teiste elamuste hulgas, mille kohta nende võrreldamatust iseloomustades öeldakse, et neid pole võimalik sõnades väljendada, on üksnes ekstaas oma loomu poolest sõnastamatu. [— — —] Just siis on inimese kogemuse sisu ja selle kogemuse subjekt, maailm ja mina ühte suubunud. [— — —] Tõstetud nõnda oma mina paljususest, meeltemängust ja mõtlemisest kõrgemale, jääb ekstaatik lahutatuks ka keelest, mis talle järgneda ei või. [— — —] Keel — see on tunnetus: kauge või lähedase tunnetus.... Kuid ekstaasi läbielamine ei ole mingi tunnetamine. [— — —] Niipea kui inimesed kõnelevad, on nad juba langenud keele valdusse, millele kõik on jõukohane, välja arvatud elamuse põhi, terviklikkus. Niipea kui nad räägivad, räägivad nad juba midagi muud.»⁷ Ent samavõrd kui see toestav paralleelmõte, aitab siinse ekstaasikäsitlemise sisu valgustada temale mõneti kontrasteeruv teisend A. Maslow' esituses.

A. Maslow, kes on teadusele andnud ekstaasilaadsete seisundite põhjaliku analüüsi (nn. *peak-experience* 'tippkogemus', ta kasutab ka sõna *ecstasy*), jätab ometi lahtiseks küsimuse ekstaasi kohast tunnetuslikul skaalal. Nii näiteks aksioloogilises aspektis, nimetades ekstaatilist tunnetust (*sic!*) «mitteväärtustavaks», ütleb ta ometi: «Neil hetkil on reaalsus varjundatud ime, imetluse, aukartuse ja omaksvõtu, s.t. väärtuse värvingust», neil hetkil on meil võime «väärtusi vahetult tajuda». Et aga Maslow ei pea nn. kõrgemaid väärtusi iseolevateks suurusteks, vaid määratleb nad päris naturalistlikult, nagu ta sõnab, terve inimese vaba valiku alusel kui «hea tema jaoks», s.t. esitleb kõrgemaid väärtusi suhetena inimesest lähtudes, siis peaks ekstaas olema mitte ainult kõrgema väärtuse tabamine, vaid ühtlasi selle loomine, maailma väärtustamine inimese poolt. Teiseks, ehkki jääb mulje, et Maslow' «tippkogemuses» peitub midagi inimlikult universaalset, mille tunnused ei sõjtu tunnetusvaldkonnast, eristab ta ometi religioosset, esteetilist, armastus- jne. ekstaasi. Maslow räägib veel ekstaatilise sõnaväljenduse kaduvusest poeesia ja müüdi suunas, selle suurenenud individuaalsest ekspressiivsusest, kuid möönab ühtlasi, et mitte ainult kirjutamine või õpetamine, vaid ka lihtsalt kõnelemine võrdub enamasti ekstaasi katkemisega või et ekstaasielamus pole üldse väljendatav sõnades.⁸

Niisugused mõneti vastuolulised seigad on osalt paratamatud, aga tingitud ehk sellestki, et Maslow' ekstaasimõiste ei ole küllalt radikaalne, vaid paljuski pigem n.ö. ekstaasilähedane. Siinkirjutaja eelistab ekstaasi puhul rääkida mitte enam subjekti ja objekti vahekorrrast ning võimalusest ekstaasi «teadmisenä» vahendada, kas või midagi temast jäädvustada, teda ekstaasihetkel nimetadagi. Nii järeldub ühest Plotinose märkusest, et ekstaasis olia ise ei märkagi oma ekstaasisolemist, ekstaasil puuduvad iga-sugused teadvustavad-säilitavad vahendid, «kiri», ühtlasi inimlik ja sotsiaalne mõde.⁹ See on hüpe välja kõneldavast maailmast, omamoodi vaimne surm. Võib nõustuda Maslow'ga, et ekstaas on mingi «puhas väärtus», aga just seetõttu ei ole ta väärtus ekstaasis olia jaoks, kuivõrd väärtus avaldub alati tunnetusprotsessi säilimisena ja säilimisel; ekstaasil on tunnetuslik väärtus (ja pealegi erakordne), ent seda üksnes ekstaasile järgneva tunnetusprotsessi seisukohalt: ekstaas avaldub selles kui tunnetuse organiseerija. Ekstaasihetk võib olla imelühike, väikvalgus, puudutus, üksainus terves elus, ent ta kujundab olemist enese ümber tabamatult ja põhjalikult.¹⁰ Sääraselt mõistetud ekstaasi puhul ei ole mõtet kõnelda enam tema liikidest; ei ole olemas ei esteetilist, ei religioosset ekstaasi, on vaid ekstaas, mis väärtusena võib realiseeruda inimtegevuse eri valdkondades: kunstis, seltskonnaelus, pesupesemises, jumalateenimises. Muidugi, ekstaasilähedaste seisundite puhul, mis sageli ekstaasiga võrdsustataksegi, on ekstaasi liikidest kõnelemine ilmsesti arukas. Ent ekstaasis olles ei kirjuta keegi luuletust. Uskumeg, et iga heas luuletuses kajastub ometi ekstaasis olnu väljendamat... mis?

Analüüsimalli edasiseks kujundamiseks viidagu sisse sääranegi jaotus: ekstaasiväljendusel on olemas kaks poolust, keheline ja hingeline (välis- ja seespiline, ekstra- ja introvertne vms.). Kehaline ekstaas märgib sel juhul oma teoreetilises tähenduses keha-

⁶ Vrd. ka H. Höffding, Psükoologia pääjooned kogemuse põhjal I. Tallinn, 1923, lk. 153.

⁷ M. Buber, Ekstase und Bekenntnis. Rmt.: Theorie des Expressionismus. Hrsg. von O. F. Best. Stuttgart, 1976, lk. 94—96.

⁸ A. H. Maslow, Toward a psychology of being. Princeton, 1962, lk. 79, 158—159, 83—84, 104, 101—102, 113, 85.

⁹ Plotinose ekstaasimõiste kohta vt.: A. Лосев, История античной эстетики. Поздний эллинизм. Москва, 1980, lk. 554, 686, 717, 719, 722—723. Vt. ka varase Lossevi ekstaasikäsitlest: A. Лосев, Философия имени. Москва, 1927, lk. 92, 197.

¹⁰ Legendaarseks on saanud näit. XVII sajandi alguse saksa müstiku Jakob Böhme ekstaasihetk: «Tema valdavaim sisekogemus... sai alguse valguskiire peegeldumisest tinataldrikul. See aistiline kogemus põhjustas temas sisemise ekstaasi ja ühe minuti jooksul kangastus talle nii-öelda jumaluse kogu müsteerium. Aastate jooksul ei teinud ta muud, kui tõlkis aeglaselt diskursiivsesse keelde seda, mida ta oli oma sisemise silmaga näinud ühe minuti, ühe sekundi jooksul!» (M.-L. von Franz, The inferior function. Rmt.: Lectures on Jung's typology. Dallas, 1984, lk. 36.) Selle tsitaadi mõistekasutus ei ole loomulikult küll päris kooskõlas ülalesitatuga.

lise väljendusaktiivsuse maksimumi, hingeline ekstaas hingelise väljumuse maksimumi. Need kaks ekstaasipiirkonda, mis asuvad mingi väljendusskaala, antud juhul «melanhoolse» erinevaid väljenduslaade kajastava skaala kahes otspunkti, on suhestatud vastastikku teineteist välistavalt: hingeline maksimum märgib ühtlasi kehalist miinimumi ja vastupidi. Nende otspunktide vahele jääval melanhooliaväljenduste skaalal on hingeline ja kehaline alge seega vastastikku pöördvõrdelises sõltuvuses, skaala keskpunkt tähistab nende algete võrdset väljendusaktiivsust, tasakaalu. Muidugi, kohe võib tekkida küsimus «ekstaasi» dualistliku käsitlusemalli otstarbekusest: tõepoolest, miks ei võiks ekstaasi tõlgendada ühtse, nii kehalise kui ka hingelise komponendi üheaegse maksimumaalse väljendusena, seisundina, mida iseloomustab just nimelt keha ja hinge dualismi kadu, organismi totaalne «väljasseis»? Või hoopis nõnda: miks ei võiks ekstaas olla üksnes hingeline väljasseis, hinge vabanemine lihast? Sääraste lähenemislaidide tulusust eitamata eelistab siinkirjutaja asju enesele selgitada ometi ülalesitatud viisil. Juhusliku rööbikmõttena mitmete teiste otspunktide olgu sel puhul mainitud kas või L. Vögtski esteetikat sidestav energia ühepoolse kao seadus, mille kohaselt emotsionaalse reaktsiooni tsentraalne avaldumine (kujutluses, hingeaktiivsuses) paralüüsib tema perifeerse (kehaliselt, füüsiliselt aktiivse) avaldumise.¹¹ Seda tüüpi malli järgi blokeerib organismi maksimaalne kehaline «väljasseis» tema introvertse lahenduse kanalid, võimaldades ekstaasi ühepoolse lahenduse. Nn. normaalväljenduses seevastu säilib kehalise ja hingelise väljendusaktiivsuse kombineerumine, kusjuures «hingeline» osa märgib siin lihtsalt seda, mil määral väljendusaktiivsus lahendatakse mikrostruktuurides. Seega käib jutt peamiselt inimese terviklikust väljendustegevusest, kus «kehalisus» ja «hingelisus» osutavad selle tegevuse jaotumisele makro- ja mikrostruktuuride vahel.

Olgu üheaegselt lisatud näited ühest maakeelsest raamatust; esimene neist võiks ilmekustada seda, mida siinkohal nimetatakse hingeliseks, teine seda, mida nimetatakse kehaliseks maksimumiks. Esimene pärineb indiaanipoisi ekstaasielamust kirjeldavast jutustusest: «Leidsin, et olin ära olnud kolm päeva. Kõige selle aja oli mu keha lamatud kohal, tarretunud ja teadvuseta nagu laip. Ainult mu hing oli rännanud heledais ruumes.»¹² Teiseks näiteks võiks olla jakuudi šamaani ametitoimingu kirjeldus, mida lõppkokkuvõttes iseloomustatakse kui «mitmetunnist metsikut tiirlemist.»¹³ Samanistlikus ekstaasis seisundis võivat isegi raugaeas šamaanid avaldada ainulaadset füüsilist aktiivsust ja jõudu, samuti imetletavat kehalise valu taluvust — kuni selleni välja, et šamaan oma ametitoimingu sureb¹⁴, s.t. kehaline «väljasseis» muutub pöördumatuks. Iseloomulikult kõlab seejuures šamaanide sagedane väide, et seansi lõppedes nad ei mäleta eelnevalt toimunut¹⁵ (vrd. ekstaasi transporditavuse kohta öeldut). Samanistlike seansside vaatlused, mis jutustavad sellest, kuidas šamaani kehaline meeletus järsku minestusetaolise liikumatusega lõpeb,¹⁶ võiksid aga ergutada tagant oletust, mille kohaselt füüsiline ja hingeline ekstaas — esinemata küll ühe- või samaaegsetena — kalduvad olema teineteisest tingitud, s.t. nad on alati teineteist vastastikku esile kutsuma, nende suhted on ajalises järgnevuses teineteist kompenseerivad. Nii nagu viimse võimaluseni väljavenitatud vedru pärast vabanemist maksimaalselt kokku tõmbub, nii võiks (tingivasse kõneviisi jäädes) ka kehaline meeletus enese katkedes soodustada — aga mitte ka enam — kiiret hingelisse ekstaasi langemist, või vastupidi. Kirjandusliku näitena meenutatagu kas või Wertherit, kes Goethe teoses elab läbi peaaegu kogu melanhooliaväljenduse skaala ekstaasist ekstaasini: alates esialgselt hingeväljenduskõrgusest [«Kogu mu hinge on vallanud imeline selgus, nagu see kaunis kevadehommik, mida maitsen täie rinnaga.... Olen nii õnnelik, mu parim sõber, nii täiesti süüvinud rahuliku olemasolu tundes, et mu kunst selle all kannatab. Ma ei saaks praegu mitte joonistada, mitte ainsatki kriipsu, ja ometi ei ole ma kunagi olnud suurem maalija kui praegu» (4–5)]¹⁷ kaudu mitmekesiste keha ja hinge ühisväljenduste kuni Lotte ja Wertheri viimase kohtumise raskemeelse keha-lõppmänguni [«Ta heitus Lotte ette maha täielikus ahastuses, haaras tema käsi, surus neid oma silmadele, otsaesisele.... Naise meeled läksid segi, ta surus Wertheri käsi, surus neid oma rinna vastu, kummardus raskemeelsel liigutusel tema poole, ja nende hõõguvad põsed puutusid kokku. Maailm kadus neile. Werther põimis oma käed naise ümber, surus ta oma rinnale ja suudles ta värisvaid, kogelevaid huuli meeletute suudlustega» (109)] ning edasi taas hingelise ekstaasi piirimailt [«Kõik on nii vaikne mu ümber ja nii rahulik mu hing» (117)] selle ülekompensatsioonini füüsilises enesetapus¹⁸. Lõpuks korratagu veel üle, et mõlemad, nii hingeline kui kehaline

¹¹ Л. В. Выготский, Психология искусства. Москва, 1965, lk. 273.

¹² E. Tennmann, Ekstaas ja müstika. Tartu, 1936, lk. 26.

¹³ E. Tennmann, Ekstaas ja müstika, lk. 21.

¹⁴ В. Басилов, Избранники духов. Москва, 1984, lk. 154–155, 151, 168.

¹⁵ В. Басилов, Избранники духов, lk. 152.

¹⁶ В. Басилов, Избранники духов, lk. 151–152; E. Tennmann, Ekstaas ja müstika, lk. 21.

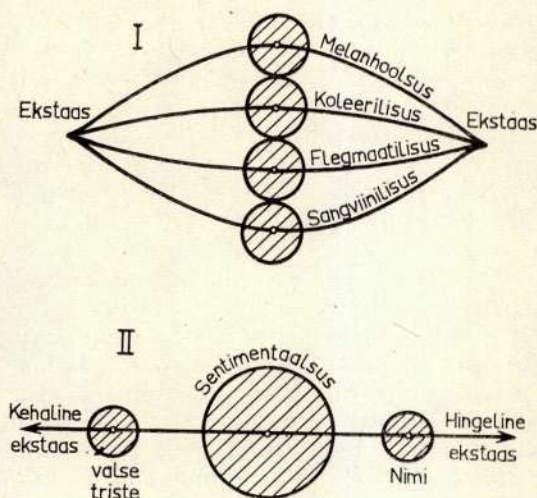
¹⁷ Leheküljenumbriid sulgudes osutavad väljaandele: J. W. Goethe, Noore Wertheri kannatused. Tartu, 1926. (J. Kärneri tõlge.)

¹⁸ Nagu A. Maslow kirjutab, võrdlevad mitte ainult kirjanikud, vaid ka paljud tema poolt küsitletud inimesed ekstaasis seisundit surmaihakogemusega laadis «sel hetkel võiksin ma surra» (A. Maslow, Toward a psychology of being, lk. 83). Siia juurde lisatagu meie oma määrsõna «tapvalt» (tapvalt ilus) või slängivorm «lõpp-» (lõppilus)

«väljasseis» (muidugi eeldusel, et see ei päädi surmaga), omavad isiksuse järgneva elu jaoks erakordset tunnetuslikku väärtust: keha ei ole hingest põrmugi nigelam tunnetusvahend.

Võikem eelnev arutlus kokku kahe skeemiga:

Esimene skeem osutab nelja traditsioonilise temperamendi alusel temperamendiväljenduste tüpoloogiale üldiselt. Muutumiskõveratel, piiratud kahe «ekstaasiga», paiknevad nelja temperamendi (seega mitte nelja inimtüübi) mitmesugused eneseväljendused, kusjuures esiteks, «ekstaasile» lähenedes erinevate temperamentide eneseväljendused sarnastuvad, kuni päriselt kaovad, ja teiseks, iga temperamendi keskne, kõige tüüpilisem ja teistest temperamentidest maksimaalselt erinev eneseväljendus (viirutatud ringid) asub keha ja hinge «suhtelise tasakaalu», võrdpartnerluse tsoonis. Teine skeem kujutab lõiguks venitatud melanhooliakõverat eraldi. Melanhoolsuse kesktüüpset piirkonda nimetatakse «sentimentaalseks» või sentimentaalse harmoonia alaks. Just siin on nii kehaline kui ka hingeline lahendus mõlemad võrdmõdukalt aktiivsed ja kumbki pole otsus-

tavas ülekaalus, just see on kõige aval-rikkalikuma, suhtlemisvõimelisema väljenduse tsoon, just siin toimivad žestid, pisarad, kõne kõige sulavamas ja mõneski mõttes väga inimlikus kooskõlas. Melanhoolse elutunde see aste, «sentimentaalne melanhoolia»¹⁹, jäädes kahe «ekstaasi», maksimaalse enesest-väljasseisu vahele, on ühtlasi maksimaalne ise- eneses-seesseis, isiklikem, enesekohaseim melanhooliaväljendus. Selles järgus toimub kontakt maailmaga «enese» ja «oma» kategoriaalsel tasandil, melanhoolia väljendudes omandus- ning enesekohasussuhete pinnal.

Sellest vasemale jääb väliselt üha aktiveeruv melanhooliaväljendus, üha enam kehastuva hinge ala, mis hõlmab nii kurbustantsu (*valse triste*) kui ka plastiliselt kontrollimata liigutused, väänlemised, pagemised, glossolaalia, enesemõrva. Paremal paiknegu aga üha hingestuva keha arengujoon, üha süveneva melanhoolse stagnatsiooni eri varjundid, melanhoolia tema õilsas tähenduses (sellest viimases alaosas).

Niisugune ausalt spekulatiivne skeem ei taha küll puistata puru silma psühholoogia- proffidele või süüa ära nende erialast leiba. Ta on lihtsalt abivahend melanhoolsuse poeetika uurimisel kirjanduslikus tekstis. Ja tema taustal astugemgi uuesti jutustuse «Kirjad Maariale» juurde, püüdes selgitada mitut laadi melanhooliaväljenduse struktuurset tähendust Lutsu meistriteose sünnis.

Nimi ja predikaat, sõna ja kõne

Alustagem juba kõne all olnud apostroofist, poeetilisest üttest. Kolmik «sina, Maarja — mu sõber — kuldne noorik» on küllalt lihtsalt tõlgendatav kui «armastatu — sõber — armuke», seejuures teadmise- ga, et jutustuse «Kirjad Maariale» puhul kõneldakse Maariast Maariale enesele, kahe ülejäänud üttele taga seisab aga kolmas isik, publik, sündmus- tikus mitteosalev personaaz. Vastandus tekib veel «Maaria» kui päris- nime ja kahe üldmõiste vahel. Eriti oluline on tähele panna, et «Maarias» kajastub minategelase enese nime omistav osa, tema hingestav demiurgiroll väljapaistva selgusega: «Esimesest tutvuse silmapilgust saadik rõhutan su ilusa nime esimest silpi ja ütlen: Maarja» (8)²⁰, astu- des nimetamise kaudu opositsiooni konventsionaalse, ühtlasi kehaliselt tarbiva armukeserolliga: «Mäletan selgesti, ta [=Rand] ütles Maria,

ning Flaubert'i «Käibetõdede leksikonigi» kantud väljend «Näha Naapolit (või Sevillat või Yvetot'd) ja surra!». Muude tõlgenduste kõrval võiks siin kaasa mängida ka ülal- mainitud ekstaatiline vedureaktsioon.

¹⁹ В. Жирмунский, Поэзия английского сентиментализма. Рмт.: В. Жирмунский, Из истории западноевропейских литератур. Ленинград, 1981, lk. 126.

²⁰ Leheküljenumbriid sulgudes viitavad väljaandele: O. Luts, Kirjad Maariale. Harald teotseb. «Loomingu» Raamatukogu 1987, nr. 1/2.

mitte Maaria, nagu hüüdsin sind mina ja hüüan praegugi» (27). Pärismetamine on jumalik, mingit mateeriatompu terviklikult, liigendamatult hingestav tegevus, temasse hinge sisepuhumine ilma teda keelelisse süsteemi hõivamata. Ei ole ju pärisnimi võimeline esinema predikaadina²¹, ta ei ole õieti veel keeleline nähtus kitsamas mõttes, sest ta ei ole keeleliselt sisukas ilma teda saatva mateeriata, ta ei ole veel kontsept, vaid materia hing ise. Just nime andmine kui protsess, pärisnimetamine toob ehedalt esile nime algupärase hingestava võimu. Rääkides maagilise idealismi sõnasümbolismist, ütleb M. Dessoir: «... nime andmine on ühtlasi olemuse määratlemine, mis haarab enesesse nii asja äratundmise kui ka tema valdamise. [— — —] Nimi on asja hing, seetõttu hästi hoidmist vajav saladus. Kes soovib deemonlikest jõududest osa saada või looduslikke protsesse valitseda, uurigu välja eelkõige nende nimed!»²² Nõnda tegutsebki «Maaria» minategelane maagilise nimetajana, kes sentimentaalseid naiiv-analüütilisi epiteete hüljates ei püüa oma armastatud enese külge sõnasüsteemi siduda, vaid kes tahab teda nimemaagia abil vallata nagu demiurg teda uueks luues, ümber nimetades. Nii talitades ei püüa ta inimest, vaid hinge, ta liigub hingestatud melanhoolia rajamail. Ilmselt ei ole nime-omistav tegevus melanhoolia sentimentaalsele järgule omane; sentimentaalsus armastab omadus- ja tegusõnu, seega predikaati, kui mitte muud, siis kas või hellitusliidetki, ta ei nimeta, vaid tahab pigem kõnelda, rääkida asju lähedasteks; ta mitte niivõrd ei hingesõna materiat, kuivõrd püüab kahte (kolme...) juba olemasolevat nime teineteisega kokkupuutesse viia, nii sõnaliselt kui kehaliseltki ületada hingelist iseolemist. «Kallis», «kuldne», «armas» ja teised lembepredikaadid sisaldavad eneses alati teatavat sentimentaalset embamisiha, teatavat enesekohast hinnangut. Maaria nime ees seevastu ei ole tekstis kordagi täiendsõna, ei ühtegi «kallist» või «minu»; üksnes kujul «sina, Maaria» või «Maaria», niisiis hingena on lubatud teda kõnetada — vastukaaluks võrreldagu sellega «mu sõpra» või «kuldset noorikut».

Teine «sina, Maariaga» seostuv asjaolu puudutab sina-kõnetusvormi eetilist-esteetilist palet. Ei ole kahtlust, et «sina» ja «tema» ning teiste asesõnade tarbimisvahekorrad märgivad kultuurikonteksti olulisi tunnusjooni. Tõlgendusmalle on siin mingitest ühistest alustest hoolimata õige mitmeid, nii madal-, kesk- kui kõrgstiilseid. Kindel tundub ometi, et «sina, Maariat» madaldav interpretatsioon jääks mõnevõrra pingutatuks. Pigem väärib taas meenutamist oma dialogismikontseptsiooniga XX sajandi mõtlemist märkimisväärselt mõjutanud Martin Buber²³, kelle 1922. a.

²¹ Г. Фреге, Понятие и вещь. Рмт.: Семиотика и информатика 10. Москва, 1978, lk. 190.

²² M. Dessoir, Vom Jenseits der Seele. Die Geheimwissenschaften in kritischer Betrachtung. Stuttgart, 1931, lk. 543—544. Paralleelselt tasub siin meenutada A. Belõi mõjukat esseed «Sõnamaagia», milles väidetakse muu hulgas: «Nimetades asja sõnaga, tagan ma tema olemasolu. [— — —] ... sõnaga ma allutan enesele nähtuse, vallutan ta...» (А. Белый, Символизм. Книга статей. Москва, 1910, lk. 429—431). E. Cassireri poolt nimemaagia kui varase keelefilosoofilise paradigma puhul sõnatut (E. Cassirer, Philosophie der symbolischen Formen. Erster Teil: Die Sprache. Berlin, 1923, lk. 56—57), samuti tema märgikäsitlust üldse; varase A. Lossevi väidet, et nime loomus on maagiline (А. Лосев, Философия имени, lk. 203). Meeldib, et viimati nimetatud töö on varjusumast äratatud raamatus: Ю. Степанов, В трехмерном пространстве языка. Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства. Москва, 1985, lk. 57—64. J. Stepanovi tähelepanuväärse käsitluse esimene osa (lk. 9—92) on terveniisti pühendatud «nime filosoofia» kui keelefilosoofia nn. semantilise paradigma vaatlusele. Nimetamise maagilist aspekti selles kahjuks eraldi küll ei puudutata, sümbolismi filosoofiat analüüsides on vaateväljast peaaegu kõrvale jäänud ka Belõi ja Ivanovi kui tähtsaimate vene teoreetikute tööd ning toetatakse peamiselt Blokile.

²³ Kõrvalepõikena olgu öeldud, et M. Buberi teenete hulka kuulub ka «Kalevala» tõlkimine saksa keelde F. A. Schiefneri esmatõlke (1852) põhjal (1914, 1921). Oma hooliga tehtud töö varustas Buber vaimustunud järelsõnaga, mille juhtmotiiviks on muuseas kalevalaliku vaimuse ennenägematu usk sõnamaagiasse; võluvõimega, kogu olemist valdava sõna harvanähtav kultustamine. «Kalevala» on Buberi jaoks «loova sõna eepos» (vt. M. Buber, Nachwort. Rmt.: Kalevala. Rostock, 1968, lk. 387—394).

ilmunud tähtteoses sümbolne mina-sina-suhe (vastandina suhtele mina-tema või mina-too), tunnetuslikust ja hinnangulisest aspektist rikkumatu, õnnelikust juhusest sõltuv, elutervikus vaid episoodiline, vahetu, kirjeldamatu, vaatepunkti järsul nihkel põhinev vahekord väärtustatakse: «Seistes inimesega silmitsi kui omaenese Sinaga, kõnetades teda põhisõnaga Mina-Sina, lakkab ta olemast asi asjade keskel ja asjadest koostuv. [— — —] Mida kogetakse seejuures Sinast? Ei midagi. Sest teda ei kogeta. Mida teatakse seejuures Sinast? Vaid kõike. Sest temast ei teata enam midagi üksikut.»²⁴ Täpsustagem: ekstaasist ei teata isegi kõike.

Lisatagu veel, et keelefilosoofilises plaanis on nähtud pärisnimede ja asesõnade olulisi tähenduslikke sarnasusi.²⁵ Arvestades neid mõtteavaldusi tõdegem, et ühendi «sina, Maarja» mõlemad komponendid lubavad end tõlgendada hingestatud ekstaasile lähedal seisva tundeseisundi tähistajatena: lisaks «Maariale» iseloomustab ka sina-suhte üllast varianti tunnetusliku ja hinnangulise momendi tunduv nõrgenemine. Muidugi on olemas veel teie-suhe, suhe sotsiaalses hierarhias kõrgemal seisva või astmelt võrdse, aga meelsuse poolest distantseeritud isikuga²⁶, lihtsamalt öeldes: sina-suhte grammatiline mitmus, igapäevaetiketis «sinast» sageli viisakam, vähemalt aupaklikum kõnetussõna. Aga see mitmus paistabki saavat kaalukeeleks, mis välistab «teie» osavõtu sakraalse suhtlemise sfäärist: pöördumine ainujumaluse poole ei ole mõeldav mitmuslikus vormis; ka isa, poja ja püha vaimu kolmainulist ühtsust ei kõnetata mitte «teie», vaid «sinu» kaudu. Ning «teie, Maarja» tooks Lutsugi teksti mingi kurtuaasse hõngu, andumus taanduks vaoshoitud sentimentide kergelt erootilise varjundi ees, nimemaagia tagant paistaks välja sügav, daami vääriv kummardus. «Teie» ei täienda ainusõna, nime, tema varjus peitub allaneelatud tiraad. Ma ei tea, mida mõtles Tuglas oma miniatuuri «Teie ja iseenesele» kirjutades, ent mäng teie-sina-suhte erinevate toimetega mõjub selles pisipalas küllalt ilmekalt. See on dialoog Mõõdaniku ja Iga-viku, maise armastuse ja metafüüsilise mõtiskluse vahel. Pealkirja «teie» kehastab seejuures unistava armastaja pöördumisvormelit oma armukese puhul (à la «ah, armas, ma ei tea ega taha enam muud kui Teid»), «sina», mis tungib filosoofilise kiusajana üksnes viiendasse katkesse («Mina — see oled sina»), vahendab aga seisundit, mis asub lähedal lõplikule «väljasseisule», «viimsele sõnatule mõttele», millel «pole kuju ega, võib-olla, ka sisu . . . , värvi ega raskust. Võib peaaegu arvata, et seda pole olemaski».²⁷

Nimetamise motiiv ei piirdu jutustuses eelnevaga. Võiks öelda, et lausa läbi teksti kanduv on minajutustaja tahe õppida maailma nimetama, leida nimetav sõna ühes või teises situatsioonis, tungides ühtlasi välja nii materiaalse kontakti kui ka maailma kohta kõnelemise sfäärist, seega, jälgides eelnevat skeemi, hüljata «sentimentaalne» ja temast «vasemale» jääv maailm. Kõnelemine — see on pahe, Antikristus; sõna kui nimi — see on Kristus.

Kristuse ja Antikristuse metafoori pole siin kasutatud põhjendamatult, vaid lähtudes Lutsu tekstist: nii nagu «Kevades», on ka jutustuses «Kir-

²⁴ M. Buber, Ich und Du. Köln, 1966, lk. 15—18. Ekstaasiseisundi tekkel näikse erilist rolli mängivat isiksuse nn. alamuslik psüühiline funktsioon (*minderwertige Funktion, inferior function*), tema nõrgemalt arenenud psüühiline käitumisvorm (M.-L. von Franz, The inferior function, lk 36). Nii näiteks võib intuiitvsele introvertile mõjuda erakordselt tugevasti mõni ootamatu värvi- või lõhnaaisting, mis tema muidu sisemusse pööratud maailmas justkui plahvatuse esile kutsub.

²⁵ Д. Руденко, Имена естественных классов, собственные имена и имена номинальных классов в семантике естественного языка. «Известия АН СССР. Серия литературы и языка» 1987, nr. 1, lk. 26.

²⁶ R. Brown, A. Gilman, The pronouns of power and solidarity. Rmt.: Style in language. Ed. Th. A. Sebeok. Cambridge (USA), 1971, lk. 259.

²⁷ F. Tuglas, Hingede rändamine. Novellid ja miniatüürid. Tartu, 1925, lk. 158—160.

jad Maariale» teksti struktuuri seisukohalt olulisse positsiooni, vahetult teksti lõpusirge ette paigutatud kokkuvõtva allegoorilise visioonina küllaltki ulatuslikult läbikirjutatud stseen Uue Testamendi ainetel (18. peatükk). «Kirjades Maariale» on selleks stseeniks Pontius Pilatuse monoloogi ümber keskenduv kujutluspilt (Pilatuse nime pole küll nimetatud), mida inspireerivaks tuumaks on kaks lauset Johannese evangeeliumist, nimelt Kristuse vastus uskmatale Toomale: «Mina olen tee ja tõde ja elu...» (Jh. 14,6) ja Pilatuse retooriline küsimus pärast Kristuse tõekuulutust: «Mis on tõde?» (Jh. 18,38). Evangeeliumitekstis jääb Pilatuse küsimus vastuseta, Luts paneb kaks eelmist tsitaati (ühe küll lühendatud kujul) kokku samasse episoodi kui küsimuse ja vastuse, neutraliseerides seega Pilatuse küsimuse retoorilise sügavuse.²⁸ Oma monoloogis ütleb Pilatus muuseas: «... mis pean ma tegema Temaga, kes ei tunnusta maksvaks ühtki süsteemi, ühtki enne-öeldud mõtet, kes end toetab ainult enese sõnadele?» (43; minu sõrendused — *J. U.*). Kristuse kohta ei sisalda Pilatuse sõnad küll midagi põnevat või uut; asja muudab huvitavamaks aga seik, et Pilatuse monoloog pärineb Oskar Lutsu tekstist, millel ei ole otsest seost ei Pilatuse ega Kristusega, milles aga nimetatud monoloog oma kaalukuse ja arutleva laadiga hästi silma torkab — ja kontseptuaalselt viljaka võõrkehana mõjub. Eespool valitud tõlgendusmall lubab Pilatuse kõnet teksti struktuuris seega ometi esteetiliselt põhjendatult pidada. Kui vaadelda Pilatuse sõnu keelefilosoofilisel tasandil, siis selgub, et Kristuse kõnepruuk ei kuulu ühtegi olemasolevasse keelesüsteemi, võimalikku maailma, ja on ainuüksi tema enese loodud — s. t. senise keelekasutuse seisukohalt on siin tegemist kontradiksiooniga, absoluutse nimisõnalisusega, pärisnimetamisega, maailma ümbernimetamisega Kristuse poolt [vt. siinkirjutaja mõistekasutust artiklis «Tüpoloogia. Keel. Metastilistilised tüpoloogiad» (I). «Keel ja Kirjandus» 1985, nr. 9—10]. Nõnda siis osutab ka Pilatuse monoloog piibli mõti vii vahendusel keelise käitumise demüurgilisele aspektile, maailma nimetamisele, ja ühtlasi asjaolule, et jutustuse tekstis kordub «Maaria» (kui ümbernimetatud «Maria») ei ole ehk tõepoolest mitte lihtsalt tunderõhutatud hüüatus, vaid oluline element jutustuse filosoofilise põhinägemuse sisendamisel.

Ent ühtlasi kaigub Pilatuse kõnest läbi kontseptuaalse võimetuse noot: «Mu kätte on antud Ta elu, mitte Ta sõnad, Ta õpetus» (44). Seega — sõna ei anna end kätte füüsilise, kehalise alge valdamise kaudu, keele jumalik funktsioon on häiritud. Tahe õppida maailma nimetama ei ole küllalt võimas, et lõpliku õnnestumiseni viia, melanhoolia hingestatud faas ei ole pingutuste kiuste püsiv. Võitlus sõna, maailma nimetamise eest toimub teksti kestel mujalgi. Nii näiteks pärast esimest kohtumist Maariaga: «... püüan kahteistkümmend sõna lausesse seada, et nendega tähtsamat päevasündmust ära tähendada» (8, ka 11); õnne tulekul: «Kodus hakkab sumisema üks sõna mu kõrvus ja nõuab, et ta välja ütleksin. «Murrang»» (13); õnne minekul: «Meeletus kärsituses tahan teha võimalikuks võimatuid asju, tahan sind sundida tulekule. «Tule, Maaria! Tule!»» (33); ja veel: «Mu peas hakkab karglema üks sõna, imelikke haake ja konkse

²⁸ Samamoodi toimib näit. M. Bulgakov oma «Meistri ja Margarita» teises peatükis. Piiblis ei ole Pilatuse küsimus mitte niivõrd küsimus, vaid isegi eelkõige vastuväide retoorilise küsimuse vormis. Et Luts ja Bulgakov piiravad ta enam-vähem küsiva funktsiooniga, kaob tema ideeline pinge. N. Utjohhin märgib, et Pilatuse küsimuses tungib esile tolleaegse ratsionalistlikku eetikat esindava roomlase hoolimatu suhtumine tõeprobleemisse (Н. Утехин, Современность классики. Москва, 1986, lk. 315). Lisatagu siiski, et just Pilatuse «nagu mõõdamannes» (Luts) pillatud küsimus sisestab evangeelisesse teksti tõeliselt filosoofilise skepsise sädeme; hetkeks avaneb siin mõtteteadusliku poleemika perspektiiv. «Roomlase aristokraatne pilge, mille juures sõna «tõde» häbemata kuritarvitusega kasutatakse, rikastas uut Testamenti ainukese sõnaga, mil väärtus, — mis tema arvustuseks, isegi tema eitamiseks on: «mis on tõde!»,» kommenteerib seda radikaal Nietzsche (Vastkristlane. Tallinn, 1919, lk. 48).

tehes. Lihtne... lihtne... Mis on lihtne?» (41). Nimetamine toimub, ent ta on häiritud. On jumalikus inspiratsioonis jõutud «Maariani», on kogitud demiurgirolli, mis kogu senise keelelise käitumise tühistanud («Sain aru sel õhtul, et olin jäädavalt kaotanud selle kõneviisi, mis oli mul meie tutvuse algul»; 9), ent uue jaoks hingejõud napib: «Pidin ütlema midagi hoopis teist, nagu seda enamaltki püüdsin teha, kuid ei leidnud sõnu. Mina, kes enne arvasin mõistvat lugeda inimese hingest, seisan abituna nüüd, kus elu (loe: eluhing — J. U.) mind ennast puudutab. Nüüd joon nagu janune su sõnu ja korjan raasukesti, mis langevad sinu kui rikka laualt» (17). Raashaaval õpitakse uut keelt, et jõuda armastatu hinge valdamiseni, kuid see on raske töö.

Ja ilmub ka Antikristus — kõneleja, keele devalvatsiooni kandja, see, kes räägib kõigis keeltes, lülitub kõigisse võimalikesse maailmadesse, tarbib neid; see, kes teab kõikide asjade kohta, säilitab kõneldes kehalise aktiivsuse, žesti, räägib kehaga, aga ei anna asjadele omapoolset nime. «Kirjades Maariale» on seesuguseks negatiivseks vastasjõuks võrgutaja Rand: «Alati tuletas ta meelde mu nime. [— — —] Ta kisub heroilise liigutusega paljaks oma rinna ja ütleb suure paatosega palju sõnu, mis mul juba ununenud. [— — —] ... ta sirutab käed kaitseks ettepoole, taganeb, hakkab kogeleva segaseid sõnu ja unustab jälle mu nime. «Ah, mistarvis, mistarvis, härra, härra... Lubage mind ainult kõnelda, seletada...»» (35—36; minu sõrendused — J. U.; väärib tähelepanu, et kui Rand unustab nime, siis minategelane unustab «palju sõnu»; siin toimub tegelikult jumaliku ja maise armastuse kahevõitlus. Vrd. ka minategelase sõnu oma sentimentaalse monoloogi järel «Karavanis»: «Ütlesin veel paljugi, aga ma ei mäleta kõiki otsekui palavikus öeldud sõnu»; 143²⁹). Või veel: «Ta tegi hulga heroilisi liigutusi, ütles palju pateetilisi sõnu ja tahtis olla valmis kõigeks, aga sinu rahulik pilk tegi ta abituks, haletsemisväärseks» (45). Siin väärib tähelepanu «valmis kõigeks», valmisolek lülituda suvalisse (keele)süsteemi, sellega rööbitine on Ranna kõneteksti läbiv paljususe motiiv nii dialoogis Maaria kui ka minategelasega: «... kõik, mis mul on, annan sulle ja toon su jalge ette» (27); «Viimaks lubab ta mulle raha... tuhandeid... tuhandeid... ükskõik kui palju» (36). Motiiv üksainu (hinge, Sõna, Maaria) vahetamisest paljususe (ebapuhta mateeria) vastu, nii maise rikkuse kui ka rikkalikult varieeruva lembepredikaadi-mateeria vastu («kallis», «kuldne» jne.) märgib aga lepingut kuradiga (vrd. Mt. 4,8—10; Lk. 4,5—8). Lutsul tähistab see keha ja hinge võrdpartnerlust, niisiis melanhooliaskaalal ka üleminekut «sentimentaalse» tsooni, niivõrd kui «sentimentaalne» ei ole kunagi üksnes kehalisus või üksnes hingelisus, vaid keha ja hinge harmooniline ühisväljendus, nagu näiteks katkendis «Wertherist»: «Oh, ja tema süütus, ta otsekohene hing ei tunne mitte, kui väga mind piinavad need väikesed intiimsused. Kui ta jutu kestes koguni oma käe paneb minu omale ja kõneluse huvides mulle ligineb, nii et tema taevaline hingamine puutub mu huuli — siis kardan kukkuda, nagu tormi tabatuna» (33), mis toob hästi esile hinge ja nn. kehahinge vastuolu. On ju psühhofüsioloogilisi kannatusi vahendav pihikiri koos teksti siin-seal hägustavate pisarajälgedega lõhnaval, ent leemetavatest sõrmedest muserdatud paberilehel sentimentaalse kultuuri kauneim sümbol.

Kõige ilmekamal kujul on paljukõnelejat kui Antikristust ja valeprohvetit esitletud «Karavanis» «meistri venna» näol, kes peab seal oma «mäejutluse» (123; vrd. näiteks kõne esimesi lauseid katkendiga Mt. 7,15; selle kaudu valeprohvet enese ka paljastab), mida saadab minajutustaja kommentaar: «Sealsamas kõneles ta hoopis teisiti, ja ma ei saanud aru,

²⁹ «Karavani» puhul viitavad leheküljenumbriid sulgudes väljaandele: O. Luts, Kogutud teosed. VI anne. Tartu, 1938.

kas ta oli tüdruku poolt või vastu. [— — —] Aga ta kõneles ja kõneles» (123). «Karavanis» ei jää see episood ainsaks paljukõnelemise näiteks.

Seega niihästi konkreetsete tegelaskujude konfliktis kui ka sõna ja kõne, ainsuse ja paljususe vastuoludes avaneb jutustuse üks põhistruk- tuure. Need vastuolud märgivad võitlust melanhoolia õilsa ja sentimen- taalse järgu vahel minategelase elamustes.

Sentimentaalne tragöödia

Oleme keelekasutuse seisukohalt püüdnud vahet teha melanhoolia sentimentaalse ja puhthingelise järgu vahel, eristanud melanhooliat kui kõnet, predikaati, kui omaks kõnelemist, ja melanhooliat kui pärisnime, kui keeletegevuse miinimumi, kui hinge valdajat. Veendusime, kuidas Pilatuse ja Kristuse kaudu allegoriseeritakse ühelt poolt kehalise, mate- riaalse ja teiselt poolt hingelise osaduse valdaja ning nende konflikt. See- juures nihkub kontseptuaalne rõhk äratundmisele, et Sõna ei ole saavu- tatav Keha kaudu ja Hing jääb ükskõikseks füüsilise ülemvõimu suhtes.

«Kirjad Maariale» (nagu ka «Karavan» ja «Harald teotseb») on õieti abielu-kurbmäng, seega tekst, mis igal juhul ja mingis järgus ammandab ainet vahekorrast «mees-naine». Lutsu lood ei esirinnasta bioloogilisi poo- luseid küll niisama energiliselt, kui seda teevad näiteks mõned Tuglase tööd, Luts tegeleb enam karakter- kui universaaltüüpidega. Isegi juhul, mil nii Tuglas kui Luts mõlemad mängivad välja ajastu naise mõne kul- tuurirolli, hoidub Tuglas lähemale bioloogilistele universaalidele, Luts aga sotsiopsühholoogilisele tingitusele. Ent sellegipoolest ei hülga Luts ka bioloogilise opositsiooni astet. «Karavanis» pillatav väljend «naine kui teovõimsam» (128) näitab üldjoontes kätte selle soofilosoofilise laadi, mis on Lutsu kõigi kolme abielumängu mõtestajaks: naine teeb mehele liiga, mees ei suuda naist abielus ära taluda. Teine «Karavani» lausejatk («ses naises märkasid tahtmist minu võimise maksimumi kaudu juhtida iseenese elu»; 114) juhib aga mõtte mõne sajandivahetusel populaarse naiskäsitluse juurde, kus kaunima soo esindajaid kujutati läbinisti päris- patuste olenditena.³⁰ Luts ei ole psühholoogiliselt ometi toores. Üksnes «Harald teotseb» pakub välja primitiivse võitu perekonnatüüranni ja jõuab paratamatult farssi. «Karavani» kahe paari nelinurk joonistab märksa pee- nemad kontuurid, kahest naisest on siin psühholoogiliselt sisukam kahtle- mata hallrealistlik Erna, Virve aga esindab mingit maandatud varianti sellest *femme fatale*'ist, kes sajandivahetuse vaimsuses nii palju imetlevat ägamist põhjustas ja kelle eeterliku teisendi Luts oma loomingusse põlis- tab eelkõige «Kirjades Maariale». Ehkki saavutamatu, saatuslik naise kuju puudutab Lutsu sulg mujalgi, ei pääse ta edaspidi selle madaldami- sest, isegi labastamisest. Seetõttu on Maaria kuju puhtatõulisus, tema stiilsus omamoodi ainulaadne Lutsu naistegelaste seas. See «imesiniste» silmadega naine (ka Virve «Karavanis» on «imesiniste» silmadega), keda nii järjekindlalt võrreldakse sfinksiga, esindab üllatava täpsusega üht sa- jandivahetuse kunstis paljundatud naistüüpi, kelle puhul on kõneldud, et «suure osa kirjanike ja kunstnike jaoks *fin de siècle*'i perioodil olid sfinks

³⁰ Näit. Schopenhauer: «Kuid naise jaoks on ikka ja kõikjal olemas vaid kaudne tee võimu juurde, nimelt mehe vahendusel, keda ta justkui ainsana otseselt valitsema peab» (Schopenhauer, Von der Nichtigkeit des Daseins. Eine Auswahl aus den kleineren Schriften. Berlin, s. a., lk. 211). Ei äita siin kultuuriparalleelide vastu ka kont- raargument, et Luts pole naistüüpe loonud mitte Schopenhaueri loogika põhjal, vaid oma- enese elamustest tiinena. Ei Schopenhauer, Nietzsche ega Weininger olnud lihtsalt hai- gete ajudega neitsilikult vihased mehed, kes oma minimaalset naisekogemust raamatu- tarkuseks kirjutasid: nende loogika järgi on kummalisel kombel lausa elatudki, elatud neist enestest teadmata või neid põlates, elatud ka vastu tahtmist ja kannatades. Ja Lut- sugi isiklik armuelamus ei olnud alati nii ainuisiklik, kui seda võiks arvata, sest oma- enese kiindumustes elas ta paratamatult läbi mitte üksnes isiklikku, vaid paljude oma kaasaegsetega ühist aega.

Eesti kirjanikke kunstis

Minni Nurme
(Olga Terri, õli, 1972; Kirjandusmuuseumi kogudest.)

Alexander Staël von Holstein.

Alexander Staël von Holsteini konverentsist osavõtjad mälestuskivi juures. Esireas vasakult: Ülle Liitoja, Anne Grünberg, Eve Lukk, Priit Heinsalu, Harri Ints, Märt Läänemets, Rein Helme, Linnart Mäll, Valeri Androssov; teises reas vasakult: Märt Tánava, Märi Möttus, Lev Menšikov, Sven Grünberg, Boris Jerassov, Arvo Tõnisoo, Irina Zograf, Andres Herkel, Georgi Zograf, Vladimir Erman, Tatjana Grigorjeva, Lauri Kärner, Aleksandr Martõnov, Andrei Fesjun. (Meelis Perdi foto.)

ja Mona Lisa üks-seesama: umbes kümne aasta jooksul naeratas iga kimäär, valitud neitsi või *belle dame sans merci* «sfinksilikku naerastust».³¹ Tõepoolest, see, mis «Kirjad Maariale» minategelases nii sageli kõhedust ja imetusjüdinaid esile kutsub, on just see kimäärlik segu mona-lisalikult tabamatust naeratusest ja sfinksi halvaendelisest, ent külgetõmbavast vaimsusest: «Mis võisin lugeda su sfinksisilmist, mis arvata sest salapärasest naeratusest?» (10); «Märkan kerget naeruhelki su sfinksisilmis...» (23); «Kes mõistab su sfinksipilku? [— — —] Kes mõistab lugeda su sfinksisilmist?» (23); «Ainult su pildi, su imesinised silmad, su sfinksinaeratuse katsin kinni...» (32). Ning just selle kimäärliku näoilme kaudu hakkab jutustuses hargnema vastuolu sentimentaalse ja ülev-melanhoolse suhtumistüübi vahel ning kasvab üle parandamatuks konfliktiks. «Seal seisad sa, nagu sfinks oma igavesti saladusliku pilguga, ja mida külmemana tundub su pilk, seda suurema jõuga tõmbab ta mind enese poole. Mida külmem on härmatiskord su hinges, seda suurem on tung pääseda lähemale sellele hingele. Aga mis võin ma teha alatises hirmus?» (17; minu sõrendus — J. U.). Seega, sfinks tõmbab ligi, külm hiilgus on hüpnootiseeriv. Ent kelle jaoks? Kelle jaoks, kelle vaatepunktilt luuakse siin üldse sfinksikujund? «Karavan», mis samu probleeme pakub elulähedasemas, maandatumas poeetilises süsteemis, tõstab esiplaanile vastuolu märksõnade «harilik (inimene)» ja «traagiline (poos)» vahel, kusjuures aktualiseerub «kirjude sulgedes» kandmise ja langemise teema, s.t. eneseiroonia «hariliku» ja «traagilise» kompromissi puhul. Võiksime seda nimetada ka kõrgstiili kokkupõrkeks madalama stiililadestusega, kus peegelduvad Lutsu kirjani-kuvaevad nende maailmavaatelse konfliktini avardatud perspektiivis.

«Kirjad Maariale» ei mängi samalaadset konflikti lahti mitte «traagilise» ja «hariliku» kokkupõrkena nagu «Karavan» — milles on märgata teatavat sotsiaalset kandejõudugi, oletatava deklasseerumuse ning vaimu-tõusikluse ahistaval pinnal tärkavate elamuste esilemanamist —, vaid hinge ja keha kahepoolse üksinduse etüüdina. «...olin armastanud ta kuumat ihu, mitte ta külma hinge» (111), ütleb «Karavani» minategelane oma meenutuses, mis võtaks justkui kokku armukogemuse tema eelmises elus, tema «Kirjades Maariale». Ning eelnevat arvestades lisagem: sest Hing ei andnud end kätte, kõigi ponnistuste kiuste. Nii nagu — eelneva analüüsi põhjal — Sõnagi end kätte ei andnud. Sfinksikujund ei vihja seega «Kirjades Maariale» millelegi muule kui Hingele enesele: need tabamatud sfinksisilmad ja see saladuslik sfinksinaeratus toituvad hingest, mida minategelane ei mõista ja saavutada ei suuda. Hing ongi see võrratu sfinks, mis jutustuses nii ulatusliku kujundifunktsiooni omandab. See hilise sajandilõpu kirjandust täiesti vääriv teemaasetus leiab oma poeetilise arenduse minategelase vaatepunktilt. Ütelgem aga veelgi täpsemalt: sentimentaalsete kalduvustega minategelase positsioonilt. Sentimentaalne «mina» nägemustes moondubki Maaria hingestatud silmavaade sfinksilikuks. Sentimentaalne, aval keha- ja hinge-väljenduse tasakaal (minategelane) ei suuda omastada kehaliselt vabane-numa hinge (Maaria) pidetust. Heitkem pilk Lutsu tekstile.

Tutvuse algupoolt: «Püüdsin sulle midagi jutustada samal huumoriga segatud kombel nagu ennemaltki, nagu oli viisiks kõnel-da sinulgi, Maaria. Kuid mu toon muutus traagiliseks, hääl väri-ses. Vaatasid mulle otsa ja naeratasid salapäraselt. [— — —] Mingi võo-ras võim, mis näis hoovavat sinu sinisilmist ja su salapärasest naeratu-sest, sai võimuse mu üle. Lõpetasin oma jutustuse ja käisin vaikselt su kõrval, sentimentaalne, traagiline, abitu» (9; minu sõrendused —

³¹ Ph. Jullian, *Dreamers of decadence. Symbolist painters of the 1890s*. New York — Washington, 1974, lk. 166. Eesti luules mainitagu näit. «Kirjadega Maariale» samal aastal (1919) ilmunud J. Barbaruse luulekogu «Inimene ja sfinks», milles naise olemus avaldub sfinksiliku madonna mõistetamatu nägemusena.

J. U.). See on murrangu algus. Esialgne hingede võrdsus, mida võimendab minajutustaja innukas imitatsioon, osutub äkki rabedaks, sentimentaalne põhi hakkab end tahte raugedes tunda andma. Maaria teeb omalt poolt järeleandmisi sentimentaalsele paljusustungile: «Ükskõik, ükskõik... Ma olen kõigeeks valmis» (10), ent minategelasel ei jää selles tema jaoks meeldivas möönduses tähele panemata «otsekui etteheide», sest «siis näib mulle, justkui oleksid matnud selle osa oma elust, kus elasid ise kaasa; nüüd vaatled ainult kõrvalt enese olemasolu, külmalt ja osavõtmatult» (17). Mõnes tähelepanemata lauses selgub mehe ja naise vastuolude tuum: «Põlvitan su voodi ees, vaatlen oma uinuvat naist, tahan pilkudega tungida su hingesse. Tunnen noore, elastse keha lähedust, kuulatan rütmilisi südamelööke» (16); «Näen, su pilk eksib kauguses, ja kui vaatlen su külmi, täheläikega silmi, siis tunnen jälle, et on härmatiskord me hingede vahel» (17; minu sõrendused — J. U.). Abielu on olemas, keha on olemas, keha on lähedal, on kirglik tahe keha kaudu hingeni jõuda, keha ja hing ühendada, aga see ei osutu võimalikuks. Sest Maaria esindab Hinge säärasel iseseisvumistasandil, mil kehaline lähedus, füüsiline kontakt ei toimi enam hinge vahendina. Iseloomulik on seejuures, et just füüsiline distants võimaldab lüürilisel kangelasel aeg-ajalt maitsta õilistatud kurbuspaatose seisundit ning ühtlasi leida puude Maaria kui hingega: «Mida kaugemal olen sinust, Maaria, seda lähemal tunnen end olevat sinule» (16). Maaria on jutustuses püsivalt esitletud füüsilise kauguse kaudu: tähtede läige, kauge jõe kohin jms., vahest eelkõige aga Lutsu loomingus hiljemgi tähtsustunud, samuti igipõliselt romantilised rändavad pilved. Ja Maaria on see, kes justkui kuulatleb ja vaatleb ja isegi elab seda kusagil kaugel toimuvat; liikumatu, sfinksilik, vaikiv, oma melanhoolse stagnatsioonis teise jaoks mõistetamatult õnnelik. Ning siis järgneb lüürilise kangelase ärkamispäev, lõik monoloogist annab otsesõnul jutustuse ideelise konflikti: «Teaksid ainult, Maaria, kuis janunen su hinge! Kord nägin sõgedusega oma õnne selles, kui omandan su ihu, otsekui oleks pidanud tulema ühes su ilusa kehaga su ilus hing. Nüüd, kus mu päralt su ihu, näen, et võõraks jäi mulle see, ainus, mis ihkamise väärt. Kuidas pean sulle lähenema, Maaria, et leida teed su hinge?» (23; minu sõrendus — J. U.). Edasi areneb jutustus samas vaimus, sentimentaalse lähedustaotluse ja ülevmelanhoolse kauguspaatose ületamatu vastuolu tähe all, näiteks järgmises stseenis: «Vaatlesin su puusade imeilusat mängu, hüüdsin: «Ära mine veel, Maaria!» [— — —] Siis laskusin põlvili su ette, suudlesin su käsi, palusin: «Ära minegi ära, Maaria, jää siia, mu juurde.» [— — —] Sa raputasid jälle pead, üks juuksesalk langes su silmle, aga sa ei naeratanud enam, vaid vaatasid mõttes kaugusse. Seal ülal sõudsid pilved, ei võinud sa ju neile mind kaasa võtta» (38—39). Mäng kauguse-lähedusega on siin ilmne. Ja edasi kuni Maaria viimase palveni («...ma ei tohtivat sind otsida, sest asjatuks pidi jääma iga katse sind leida»; 45), kuni minajutustaja viimase küsimuseni («...miks kutsusid mind kaasa, kui ei tahtnud mind võtta enesega?»; 45).

Ning lõpuks üks omastav asesõna: «o m a» (vrd. ka «minu», «sinu»). Tegemist on sõnaga, mis osutab omandamisele, omamisele, osasaamisele, isiklikule lähedusele. Eelneva arutluse taustal ei teki kahtlusi seda tüüpi asesõnade paigutamisel sentimentaalse vahekorra tsooni (vt. ka eespoolseid märkusi Lutsu apostroofi kohta). Oieti ei ole nende possessiivpronomenite tarbimine Maaria-loole iseloomulik, milles väljendub minategelasest lähtuv soov mitte jääda püsima sentimentaalse nägemuse piiresse, vaid tungida sealt välja maarialike kõrguste suunas. Ent sentimentaalne vastasjõud, nagu öeldud, ei puudu siingi. Muuseas paistab see välja mõnes lausejätkus *à la* «põlvitan su voodi ees, vaatlen oma uinuvat naist» (16, minu sõrendus — J. U.), milles sina-kõnetuse järsk üleminek omastava-

liseks suhteks loob tugeva, sentimentaalsusse põrkuva stiiliefekti. Veelgi selgemalt on sama vahekord rõhutatud ühes «Karavani» Lutsu poolt sõrendatud lausereas: «...ta (Virve) pidi saama mu omaks...» (126), eriti kui arvestada, et Virve (nagu veelgi mõjusamalt Maarია) esindab Lutsu loomingus just seda omakssaamise vastu mässavat naistüüpi. Sellele hapralt õnnestavale «omale» vastandub aga mitmes kohas minakangelase jaoks tapvalt traagiline «võõras» (seesama «võõras», mille Tuglas nii mõnigi kord skeptilise paratamatusega omaks võtab): «Mis kandis su siia, võõrale pinnale, sinisilmaline võõras?» (9); või armastajate kahekõnest: ««Nii võõrad oleme veel teineteisele!» hüüan. «Sa ei küsinud mult kordagi, miks vaikin, miks muretsen.» «Ei. Ma pole end kunagi seganud võõraste asjade sekka.» «Võõraste asjade sekka!» hüüan valuga. «Ons need võõrad asjad?»» (20). Jäägu toomata huvitavust töötavad paralleelid näiteks M. Undi «Tühirannast», jäägu kõrvale ka pikemad väljavõtted Kierkegaardi «Võrgutaja päevikust», mille kontseptuaalne luustik toetab end suuresti possessiivpronoomenite mängule ja mille keelefilosoofiliseks aluseks on probleem: kas ja kuidas on võimalik omastavate asesõnade «minu» ja «sinu» sentimentaalsest omandussuhtest vabastatud interpretatsioon armastuses?³²

Sentimentaalse ja õilismelanhoolse kategooriaalse vahekorra vaatlus «Kirjades Maariale» võiks lõppeda järeldusega, et teose pingestatud emotsionaalsuse vundamendiks on just nende kahe maailmasuhte pinnal tekkiv paratamatu vastandus. Vahest enam kui üheski teises oma teoses suudab Luts siin sentimentaalset põhipaatost lahendada mitte madaldava, maandava huumori, vaid pingestava, ülendava melanhooliaväljenduse kaudu. Sellest teose teatav erandlikkus Lutsu loomingu piires. Ent mitte sugugi tema nõrkus. Vastupidi. Väärilised proosarivaalid oma s laadis leidis Lutsu «Kirjad Maariale» alles pool sajandit hiljem Mati Undi teostes.

Melanhoolne looja

Oma põhjalikus käsitluses «Saturn ja melanhoolia» vaatleb tuntud uurijatest koosnev teadlasgrupp eesotsas Erwin Panofskyga melanhoolia interpretatsioone antiigist renessansini.³³ Raamatust selgub muuseas, et põhiliselt kaks temperamenditüüpi, sangviiniline ja melanhoolne, on ajaloo suutnud omandada erilisel silmapaistva koha. Kõigepealt, ehkki temperamentide nimetused läksid vanas arstiteaduses käibe esialgu suuresti haiguslikke kalduvusi tähistavate mõistetena ning rikkumata, tervet organismi pidi iseloomustama järelikult temperamenditu seisund, omandas «kõige parema», tasakaalustatud, füüsiliselt ja vaimselt tervet inimest tähistava temperamendi maine üldiselt sangviiniline, veredominantne temperament. *Homo sanguineus* sai pärispatust vaba, ürgpuhast, adamistlikku temperamenditüüpi esindava oreooli. Säärane tõlgendustraditsioon ei ole kadunud uusimatel aegadelgi, mil sangviinilisust on vaadeldud kui teadvuselu algust või kui kunstiloovuse põhja.³⁴ Melanhoolne laad seevastu oli juba Hippokratese-eelsest perioodist pälvinud sageli «kõige halvema» temperamendi kuulsuse, tähistades haiguslikku, ebanormaalselt seisundit ühesemalt kui tema kolm kaaslast, ja seda läbi kogu keskaja. Ent

³² Teose selle aspekti võtmeks on Cordelia kolm sissejuhatavat ja nõiduslikult sisendavat kirja, mille telje määrab kahte possessiivpronoomenisse suunatud kirk, näiteks: «Põgene, kuhu Sa tahad, ma olen ikka Sinu, rända kas või maailma viimsesse otsa, ma olen ikka Sinu, armasta sadat teist, ma olen ikka Sinu, ja veel surmatunnilgi olen ma Sinu. Isegi keel, mille ma Sinu vastu suunan, peab Sulle tõestama, et ma olen Sinu» (S. Kierkegaard, *Das Tagebuch des Verführers*. München, 1963, lk. 14).

³³ R. Klibansky, E. Panofsky, F. Saxl, *Saturn and Melancholy*. Studies in the history of natural philosophy, religion and art. New York, 1964.

³⁴ H. Höffding, *Psücholoogia pääjooned kogemuse põhjal III*. Tallinn, 1924, lk. 161; R. Meyer, *Deutsche Stilistik*. München, 1930, lk. 219.

juba IV sajandist e. m. a. pärineb ka üks Aristotelesele omistatav fragment peripateetilisest «Problemata physica'st», mis käsitleb melanhoolia eripära ning mille ideelise suunitluse ütleb ära juba kuulus algusküsimus: «Mis põhjusel on kõik need, kes osutunud väljapaistvaks filosoofias või poliitikas või poeesias või kunstides, tingimata melanhoolikud, ja mõned neist isegi sel määral, et saada ohustatud musta sapi poolt põhjustatud haigustest?»³⁵ Siit alates võib rääkida mõtteviisist, mis lähendas «melanhoolse haiguse» platonistliku «jumaliku hulluse» mõistele, siit alates hakkab kujunema õilsa melanhoolia (*melancholia generosa*) või geniaalse mehe melanhoolia (*melancholia ingenii*) doktriin. Kujunemine on esialgu küll vaid näiline, sest antiikautorite seas tekitab peripateetikute tees kas üksnes võõrastavat üllatust või siis iroonilist suhtumist, keskaeg aga unustab ta peaaegu hoopis. Ent häbelikumaid eelkäijaid arvestamata leiab melanhoolse geeniuse kontseptsioon XV sajandi Firenze õpetlase, uusplatoonikust humanisti Marsilio Ficino vaadetes süstemaatilise arenduse, mõjutades kogu uusaegset loovuse filosoofiat. Melanhoolia sai siin vaimse töö, vaimuelu päriselemendiks. Ficino järgi on just rohkesti peavalu põhjustanud must sapp (s. t. melanhoolia) see alus, «mis võimaldab mõtlemisel tungida oma objekti tuumani ja seda uurida, sest et must sapp on sugulane maa enese tuumaga. Samalaadselt ülendab ta mõtte kõigekõrgema mõistmiseni, sest et temaga on vastavuses kõrgeim planeetide seas [= Saturn].»³⁶ Võrreldagu sellega näiteks hilise Schellingi raskemeelset mõtet, et nii inimese kui ka looduse, seega kogu elu sügavaimaks olemuks on raskemeel, melanhoolia, lein kaotatud hüveolu pärast.³⁷ Uhtlasi tõi Ficino esile vastumõjuga: mitte ainult et melanhoolne laad süvendab loovat vaimsust, vaid ka vaimne töö ise suurendab melanhooliat, mis ühendab enese kaudu väljavalituid. Ei ole ime, et taasavastatud melanhooliakeskne mõttesuund, mille mõjukus Euroopa kultuuris näib seotud olevat ka täiskristliku vaimu mõranemisprotsessiga³⁸, tõstis õilsa Melanhoolia üsnagi pea muusarolli ning luule traditsiooniline muusakutsung teisesenes hüüdeks melanhoolia poole³⁹, olgu siin ainsaks näiteks vähe tuntud, aga igituttavad read Johannes Janson-Johanson'i luuletusest «Melanhoolia»: «Tulge, tulge, muremõtted, / imbuge mu hingesse ...» Aristotelese jälgedes nähakse nüüd läbi aegade kuni meie sajandini välja suurt osa inimkonna vaimu- ja poliitika hiiglasist melanhoolse prilli läbi põhimõtetel, et «raskemeel, see põhjendamatu, otstarbetu, valgub hingesugulasena üle geniaalse loomuse, kelle tegevus on niisama otstarbetu ning põhjendamatu».⁴⁰

Kõik eelnev seondub päris vahetult ka Lutsuga. Nii «Kirjad Maariale», «Karavan» kui «Harald teotseb» on mina-kirja-vormis teosed, milles edurivirolli on tõstetud kirjutamine kui looming, sõna kui tegu. Lauseid, mis sarnanevad malliga «ma kirjutatan/ütlen: x», kus x tähistab väidetavat ennast, leidub Lutsugi tekstis. Säärane mall tundub põhimõtteliselt rahuldavat nn. performatiivsete lausete esinemistingimusi; on ju performatiiv J. Austini järgi selline keeleväljend, milles lause moodustamine osutub

³⁵ R. Klibansky, E. Panofsky, E. Saxl, Saturn and Melancholy, lk. 18.

³⁶ Tsiteeritud teosest: R. Klibansky, E. Panofsky, F. Saxl, Saturn and Melancholy, lk. 259.

³⁷ Vt. E. Staiger, Schellings Schwermet. Rmt.: E. Staiger, Die Kunst der Interpretation. Studien zur deutschen Literaturgeschichte. Zürich, 1955, lk. 196.

³⁸ Vt. ka V. Zukovski arutlust vastaval teemal siinse kirjutise esimeses osas («Keel ja Kirjandus» 1987, nr. 1, lk. 31). W. Rehm on väitnud, et XVIII sajandi melanhooliakultus «pole midagi muud kui häiritud jumalasuhte ebateadlik või poolteadlik väljendus» (tsiteeritud teosest: «Komm, heilige Melancholie». Eine Anthologie deutscher Melancholie-Gedichte. Mit Ausblicken auf die europäische Melancholie-Tradition in Literatur- und Kunstgeschichte. Hrsg. von L. Völker. Stuttgart, 1983, lk. 515).

³⁹ L. Völker, Einleitung. Rmt.: «Komm, heilige Melancholie», lk. 23.

⁴⁰ E. Ludwig, Melancholia ingenii. Rmt.: E. Ludwig, Der Künstler. Essays. Berlin, 1914, lk. 136.

mingi tegevuse teostamiseks eneseks.⁴¹ Ja niisiis, kui lüüriline «mina» kirjutab «Karavanis»: «... kõnelen siin Virvest, naisest imesiniste silmadega, mille sära mulle ei tumenenud aastatega» (101), siis, ühelt poolt, ta nagu tõepoolest ei teekski muud, kui kõneleks naisest imesiniste silmadega, s. t. esitaks performatiivi. Teiselt poolt muidugi viitab «siin» tekstis (ja isegi esmajoones) järgneva kirjaosa refereeringule, mistõttu lause performatiivne jõud tunduvalt väheneb, ehkki päriselt ei kao, sest, esiteks, lause öeldakse sellesamas kirjas, millest jutt, ja teiseks, siin tõepoolest juba kõneldakse Virvest. Nõnda veendume, et performatiivne lause ja eespool vaadeldud nimetamine kui tegevus on milleski omavahel väga sarnase sõnamaagilise toimega nähtused: mina-olevik on nende ainus reaalsus, sisu ja vorm on täiesti eristamatud, keel realiseerub asja enesena [vrd.: «... rõhutan su ilusa nime esimest silpi ja ütlen: Maaria» (8)]. Ühine nii maagilisele sõnale kui ka performatiivile on samuti see, et nende puhul ei saa rääkida mitte niivõrd tõesusest ja vääruselt, kuivõrd õnnestumisest ja nurjumisest.⁴² Ehkki kogu sõnakunsti alus on eelnevas mõttes suuresti maagiline või performatiivne, võiks ka kitsamalt mõistetud performatiivse elemendi tavalisest suuremat sissetungi Lutsu teksti vaadelda kui vihjet artistlikule probleemiasetusele, kirjaniku ja tema poolt loodava sõna suhetele. Teisiti öeldes, eespool vaetud Sõna-vaeva teema saab hõlpsasti kokku viia ka kunstiloovuse küsimustega, melanhooliamotiivi omakorda kunstniku-melanhoolia ning üldse igivaimse *melancholia generosa*'ga.

Tõepoolest, nii «Kirjades Maariale» kui ka Haraldi-loos asub minategelane vahetult kirjutamissituatsioonis: esimeses kirjutab ta novelli, teises romaani. Haraldi-loos asub see motiiv isegi süžeearenduse tuumas, «Kirjades Maariale» esindab aga lüürilise tausta üpris omapäraselt heli. Alguses on see hästi eraldatav: «... üks teine kord jutustasin, et kirjutatan uut novelli. Sa vaikisid siis ega nõudnud, et sulle peaksin ette lugema oma tööd» (8). Ent üsna pea hakkab kirjutatav teos sekkuma jutustuse enese käiku, nimelt siis, kui minakangelane arvab saabunud olevat oma õnne, võitnud olevat enesele Maaria: «Minule algab uus ajaarvamine: enne ja pärast seda. Udused mõtted hakkavad kristalliseeruma ja otsivad vormi... Hakkam endale jutustama üht lugu, mis on nii umbes mu enda eluloo sarnane» (13). Sellele järgneb teos teoses, kolm lõiku kirjutatavast novellist, pilt lapsepõlve talumajast ja hõbedasest järvest, katkendite lõpus aga tõdemus, et minevikust kirjutada on raske, sest mõttelend suudab püsida üksnes oleviku õnnesilmapilgus. Seega, korrakem veel: teos («Kirjad Maariale») ja teos teoses (kirjutatav novell) on hakanud teineteisega mõjukalt kombineeruma, kaks väljendushoovust sulanduma — kuni saab teoks ühtevalgumine: «Siis algab abielu. Ununeb novell. Mu enda elu on nüüd novell ja lõppematu laul õnnest» (16). Teos on saanud teoseks teoses, elu on kirjutatav ja kirjutatav ongi elu, iga lause on performatiiv, seega tegu ise, teisisõnu — kunstiline väljendus õitseb oma hiilgejõus, ta on ehedalt maagiline. Ja samas järgnevad mõttelised dialoogid Maariaga, mis innustavad loominguulist tööd. Õnneaeg möödub. Maaria lahkub. Sõnamaagia («Tule, Maaria! Tule!») äpardub, «kuulan kurba juttu kaotatud õnnest» (33). «Aeg-ajalt tärkavad mu alkoholiga mürgitatud ajus imelised kavandid tulevaste novellide jaoks, samuti kui tärkavad mürgised lilled mürgisel maapinnal» (34). Kunst ei ole enam eluga üks, ta ei tööta, elu ei ole enam kirjutatav, vaid kunstist pagened. Seejärel veel üks kohtumine Maariaga ning selle mõjul jutustuse eelviimase, XIX peatüki poeetiline puhang, milles Maaria on sisenenud minakangelase poolt kirjutatavasse lapsepõlvemaastikku, s. t. teos on saanud jälle kord teoseks

⁴¹ Д. Ж. Л. Остин, Слово как действие. Rmt.: Новое в зарубежной лингвистике XVII. Теория речевых актов. Москва, 1986, lk. 27.

⁴² Д. Ж. Л. Остин, Слово как действие, lk. 32.

teoses, elu on veel kord kirjutatav — ja siis kaobki Maaria üksi lapsepõlvemaastikku, mida minategelane enam ei valda.

Kõige selle tõttu ilmub Maaria — hoolimata tema maistest prototüüpidest Lutsu elus — meie ette äkki kui Muusa, täpsemalt, kui see õilis melanhoolne muusa, kellest eespool oli jutt (vrd. «Kõik oma elu ja jõu tahaksin anda su teenistusse ja elada ainult Ilule, sest Ilu on Maaria ja Maaria on Ilu. Ja see on mu kaksainus jumalus»; 23). Minategelase võitlus Maaria pärast saab nüüd kunstniku hingeheitluseks omaenese inspiratsiooni ja loomevõimetuse vahel, hüüded ja manamised Maaria poole omandavad aga muusakutsungi tähenduse. Võib-olla seesugusel kujul avaneb «Kirjades Maariale» meie ees ka Lutsu kui looja ühe kõige valulisema äratundmise tragöödia: võimetus kirjutada suurt stiili kunsti, võimetus tungida inimhinge eeterlike kõrguste lähedusse, võimetus kuuluda täismelanhoolsete kuulsuste õilsasse rühma. Ja selle asemel olla nii h a r i - lik kõige üleva taustal (vt. «Karavan»), olla nii inimlik-nõrgalt sentimentaalne kõige klassikaliselt trammitõmmatu kõrval, olla nii ... Me olime Lutsu klassikuks ülendanud ka sellisena. Meie jaoks on ta ehk Eesti-maa kõige kodusem kirjandusklassik üldse, oma laadi suurmeister. Ent Luts tema enese jaoks ei olnud algusest peale sugugi nii valmis, nagu me seda «Kevade» põhjal sageli arvame. Noores Lutsus elas tõsi-seid pretensioone traagilise kõrgstiili kunsti suunas — ja näib isegi, et ta neid pretensioone oma kõige väärtuslikumate annetena hellitas.⁴³ Ning ehkki ta ajapikku äratundmisele pidi jõudma, et tema kunstimaailm siiski põhiliselt teistsugune saab olema, on selle äratundmise valu «Kirjades Maariale» õilistunud kunstielamuslikult jõuliseks tekstiks. Et Luts seda teost enesele nii armsaks pidas, on mõistetav: temas elas Lutsu suurim ja intiimseim kunstnikupettumus.

⁴³ Vt. sellega seoses ka: U. Uibo, Palamuse Lomonossov ehk Oskar Lutsu kolm stiili. «Keel ja Kirjandus» 1987, nr. 1.

Göttingeni ülikool ning selle osa Eesti- ja Liivimaa haritlaskonna kujunemises XVIII sajandil ja XIX sajandi algul

(Algus „Keeles ja Kirjanduses“ nr. 9)

ARVO TERING

2

Eesti-, liivi- ja kuramaalaste õpinguid Göttingeni ülikoolis XVIII sajandil on uurinud Saksamaa Liitvabariigi teadlane Waltraut Rosenberg.⁸² Alljärgnevas vaadeldakse probleeme, mida W. Rosenbergi artiklites pole käsitletud — nimelt eesti- ja liivimaalaste immatrikuleerumise dünaamikat Göttingeni ülikoolis võrrelduna teiste ülikoolidega (vt. tabel 1) ja nende rakendatust haritlasameteis pärast õpinguid.

Aastail 1736—1800 oli eesti- ja liivimaalaste tähtsaimaks õpingukohaks Jena ülikool. Sel ajavahemikul asus Jenasse õppima 507 eesti- ja liivimaalast (s. o. keskmiselt 7,9 immatrikulatsiooni aastas). Teisel kohal oli Leipzigi (280; 4,4 immatrikulatsiooni aastas) ja kolmandal kohal Halle ülikool (265; 4,1 immatrikulatsiooni aastas). Göttingeni ülikool oli neljandal kohal (256; 4 immatrikulatsiooni aastas), jättes tahapoole Königsbergi ülikooli (235) ja ülejäänud kõrgkoolid. Eri etappidel see pingerida muutus. Halle ülikool saavutas eesti- ja liivimaalaste immatrikulatsioonide lae 1740-ndate aastate esimesel poolel, s. o. ajal, kui sinna naasis professoriks filosoof Ch. Wolff. Jena ülikooli külgetõmbejõud XVIII sajandi esimesel poolel oli suurim 1730-ndail aastail. 1750-ndate aastate teisest poolest langes eesti- ja liivimaalaste immatrikulatsioonide arv Halles järskult, tingitud osalt Seitsmeaastase sõjast, osalt põhjustas seda nähtavasti ka tolleaegse saksa populaarseima professori Ch. Wolffi surm 1754. a. 1750-ndate aastate teisel poolel kahanes eesti- ja liivimaalaste immatrikulatsioonide arv ka Jenas. Pärast paarikümneaastast stabiilset perioodi (umb. neli immatrikulatsiooni aastas) tõusis seal õppivate eesti- ja liivimaalaste arv kiiresti, kulmineerides 1780-ndate aastate teisel ja 1790-ndate aastate esimesel poolel (15—16 immatrikulatsiooni aastas), kusjuures oluliseks külgetõmbejõuks oli Riias pärit J. Ch. Loder, kes oli meditsiiniprofessor Jena ülikoolis aastail 1778—1803. Leipzigi ülikoolis oli eesti- ja liivimaalaste arv apogeas 1760-ndail aastail (7,3 immatrikulatsiooni aastas), kui seal oli veel professorina ametis valgustuskirjanik Ch. F. Gellert.

Oma tegutsemise esimese aastakümne jooksul Göttingeni ülikool baltimaalastele eriliselt huvi ei pakkunud. 1740-ndate aastate teisel poolel ilmneb seal aga esimene — küll ajutine — eesti- ja liivimaalaste immatrikulatsioonide lisandumine. Immatrikulatsioonide kõver tõuseb taas 1760-ndate aastate teisel poolel ja kulmineerib 1770-ndate aastate esimesel poolel. Pärast immatrikulatsioonide arvu langust 1770-ndate aastate teisel poolel tõuseb see taas 1780-ndate aastate esimesel poolel oma kõrgtasemeni (8 immatrikulatsiooni aastas). Arvestades, et Hannoveri riigivõimud olid huvitatud võimalikult tüseda rahakukruga, suuri seisusekohaseid väljaminekuid tegevatest üliõpilastest, võiks eeldada, et ka Eesti- ja Liivimaalt pärit üliõpilaste hulgas domineerisid aadlikud. Tõepoolest — aadlikke oli 41,8%, Halles õppinud eesti- ja liivimaalaste hulgas oli aadlikke 16,5% ja Jenas 13,6%. Viimati mainitud ülikoolid olid üliõpilaskoosseisu poolest kahtlemata Saksamaa kõige demokraatlikumad, seal said õppida ka vaesematest kihtidest pärit üliõpilased — Halles saadi õppimisraha, töötades orbudekoolis õpetajana. Kuid teiselt poolt, aadlike osa Göttingenis õppinud eesti- ja liivimaalaste hulgas ei erinenud samal ajavahemikul (1736—1800) Leipzigi õppinute omast (41,4%); veidi väiksem oli see Königsbergis (33,5%), palju suurem aga Strasbourg'is (54%).

XVIII sajandil jätkus eelmistel sajanditel tavaks olnud mitmes ülikoolis õppimine.

⁸² W. Rosenberg, *Baltische Studenten an der Göttinger Universität im 18. Jahrhundert*. Baltische Hefte 1963/64, lk. 129—139; W. Rosenberg, *Die Bauernbefreiung in Livland und Estland und die Universität Göttingen*. Rmt.: Der Bauer Mittel- und Osteuropas im sozioökonomischen Wandel des 18. und 19. Jahrhunderts. Köln-Wien, 1973, lk. 366—390.

Tabel 1

Eesti- ja liivimaaalaste immatrikulatsioonide arv viie aasta kaupa suuremates ülikoolides aastail 1736—1810¹

	1736—40	1741—45	1746—50	1751—55	1756—60	1761—65	1766—70	1771—75	1776—80	1781—85	1786—90	1791—95	1796—1800	1801—05	1806—10
Jena ²	57	20	41	39	20	24	19	18	29	54	70	76	40	43	6
Halle ³	42	65	36	24	11	13	13	10	6	13	6	8	18	7	3
Leipzig ⁴	16	18	6	21	6	35	38	25	29	29	15	22	20	24	1
Göttingen ⁵	4	3	28	11	13	10	24	36	16	41	28	18	24	36	25
Königsberg	10	29	34	18	22	26	14	16	8	18	16	14	10	3	2
Erlangen			1	1		5	3	7	8	15	9	9		3	1
Strasbourg ⁶	2	2	1		9	6	4	11	4	7	1				1
Helmstedt	1	2	2	6	8	16			1	3	1	1		18	25
Heidelberg														179	172
Tartu															

¹ Tabelis on kordusimmatrikulatsiooni puhul arvestatud ainult esimest immatrikulatsioonidaatumit; juurde on võetud ka need, kes pole immatriku-leeritud, kuid kelle õpingud on lõestatatavad muude allikate põhjal. Üksikjuhtudel on kaasa arvatud needki, kelle päritolukoht on matrikli järgi väl-jaspool Eesti- ja Liivimaa, kuid kes tegelikult olid siit pärit.

² Läbi on töötatud Jena ülikooli raamatukogu käsikirjade osakonnas leiduvad, seni publitseerimata matrikliraamatud aastast 1765—1810 (Mat-ricula Jenensis. Bd. VIII. 1764—1801; Bd. IX. 1801—1854).

³ Kasutatud on Halle ülikooli publitseerimata matrikliraamatuid: Universitätsarchiv Halle-Wittenberg, Rep. 4, XVII, Nr. 5, Bd. 3—8. J. Ec-kardt'i uurimuse «Livland im 18. Jahrhundert» lisadena avaldatud väljavõtted kuni 1765. aastani on äärmiselt puudulikud — puudu on kolmandik mat-rikulise kantud baltimaalastest.

⁴ Matrikliraamat on publitseeritud kuni 1809. aastani.

⁵ Göttingenis õppinute immatrikulatsioonide vt.: Die Matrikel der Georg-August-Universität zu Göttingen. Hrsg. von G. von Selle. Göt-tingen, 1937.

⁶ See Prantsusmaale kuuluv Elsassi ülikool suleti 1793. a.

Göttingeni tuli eesti- ja liivimaalasi kõige rohkem Jenast — 31 (12,1%), Göttingenist Jenasse läks seevastu ainult 10 üliõpilast. Jenast tulid peaaesjalikult arstiteaduskonna üliõpilased, arvatavasti Göttingeni ülikooli kasvandikust kaasmaalase meditsiiniprofessor J. Ch. Loderi soovitusel, aga ka tulevased vaimulikud. Aadlikke oli nende hulgas ainult kaks. Leipzigit tuli Göttingeni 10, vastupidises suunas läks aga 23 üliõpilast (neist aadlikke 7). Siit nähtub, et aadlike osa ühest ülikoolist teise peregrineerivate baltimaalaste hulgas oli tagasihoidlik.

Kõige rohkem andis Göttingeni ülikoolile üliõpilasi Stackelbergide suguvõsa (11), nende hulgas mitu põlvkonda Roosna-Alliku mõisa omanikke.⁸³ Viie üliõpilasega oli esindatud Schwartzide patriitsisuguvõsa Riist. Göttingeni olid valinud oma poegadele õppimiskohaks mitmed Liivimaa kõrgeimad võimukandjad. Nii õppisid seal kindralkuberner G. Browne'i poeg Johann Georg ja tsiviilkuberner B. Campenhauseni poeg Balthasar, kes mõlemad käisid J. S. Pütteri riigiõiguse loengutel⁸⁴, neist viimane kuulas ka A. L. Schlözeri statistika, poliitika ja Põhjalaade ajaloo loenguid⁸⁵. Oma 1792. a. Göttingenis trükitud geograafilis-statistilise käsitluse deditseeris B. Campenhausen Schlözerile kui oma õpetajale.⁸⁶ Samuti õppis *Georgia Augusta's* Riia asekuberner C. A. Richteri poeg Otto Johann.

Meid huvitab aga eriti küsimus, kui suur osa ajavahemikus 1736—1800 Göttingenis õpinguid alustanud eesti- ja liivimaalastest leidis hiljem rakendamist haritlasametites. Praeguseks kogutud andmete põhjal pole see veel lõplikult selge, sest töö jätkumisel võivad andmed täpsustuda. Neid, kelle teenistuskäigu kohta andmed puuduvad, on 78 (30,5%, nende hulka on arvatud ka teenistuskohata mõisaomanikud). Teada oleva saatusega 178 eesti- ja liivimaalasest said 22 (12,4%) meedikuteks, 21 vaimulikeks, 11 ohvitserideks, neli ülikooli- ja gümnaasiumiõppejõududeks, valdav enamik — 120 (67,4%) — sai aga juristideks. Mitmest Göttingenis õppinud eesti- ja liivimaalasest tulid saksa või vene teadlased (saksa füüsik, termoelektri avastaja T. J. Seebeck; arstiteadlane, Jena ülikooli professor J. Ch. Loder; «keisri hullu» T. Bocki koduõpetaja, Peterburi TA akadeemik A. Lehrberg; arstiteadlane, Peterburi TA liige A. T. Svenske).

Kui pikk oli eesti- ja liivimaalaste keskmine õppimisaeg Göttingeni ülikoolis, pole andmete lünklikkuse tõttu võimalik kindlaks teha. Kuid V. Helgi kogutud reisialbumissekannete ja professorite Schlözeri ning Pütteri loengutel käijate nimestike põhjal võib esitada haritlasametisse saanute minimaalse õppimisaja *Georgia Augusta's*: nii õppis juristidest seal vähemalt ühe aasta 67%, kaks aastat 38,3%, kolm aastat 20% ja neli aastat 5,8%. Meedikute oli Göttingenis õppinud vähemalt ühe aasta 50%, vaimulikest 57,1%.

Eesti- ja liivimaalaste siirdumise välismaale õppima katkestas kolmeks aastaks Paul I ukaas 9. aprillist 1798, mille kohaselt Vene tsaaririigi alamad ei tohtinud võõrsile õppima minna ning juba välismaa ülikoolides õppivad noormehed kutsuti tagasi.⁸⁷ Ainult kõige soakamad ignoreerisid seda korraldust. Ukaasi tühistas 1801. a. noor äsja troonile asunud tsaar Aleksander I. Meid huvitab aga probleem, kas pärast Tartu ülikooli taasasutamist (esimesed üliõpilased immatrikuleeriti Tartus 1802. a. aprillis) Göttingeni õppima sõitmine oluliselt vähenes, võrreldes XVIII sajandi viimase kümnendiga. Ilmneb, et kuni 1810. aastani, kui ülikool oli Tartus veel välja ehitamata (peahoone valmis 1809, anatoomikum 1805, tähetorn 1810, raamatukogu toomkiriku varemetes 1806—1809, kliinikud 1808) ja üliõpilaste arv polnud stabiliseerunud, ei vähenenud välismaale sõitmine kuigi oluliselt. Ajavahemikus 1802—1810 immatrikuleerus Tartu ülikooli 351 eesti- ja liivimaalast, samal ajal asus välismaa ülikoolidesse õppima 118 üliõpilast, neist Göttingeni 51 (43,2%). Nende hulgast 34 olid läinud Göttingeni Tartu ülikoolist (4 üle

⁸³ Göttingeni saatis oma neli poega õppima Eestimaa maanõunik Jürgen Johann Stackelberg (1697—1765). Üks neljast vennast — Otto Friedrich Stackelberg — oli 1791. a. väljakuulutatud Halliku erioiguse autor.

⁸⁴ J. S. Pütter, Selbstbiographie. Bd. 2. Göttingen, 1798, lk. 761, 841.

⁸⁵ Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, Handschriftenabteilung (edaspidi: Göttingeni UR), Nachlaß Schlözer I, 2: 4, l. 54, 65 p., 75, 75 p.

⁸⁶ B. Campenhausen, Versuch einer geographisch-statistischen Beschreibung der Statthalterschaft des russischen Reichs. Göttingen, 1792.

⁸⁷ Vt. Tartu ülikooli ajalugu II. 1798—1918, lk. 33.

Halle või Leipzigi, ülejäänud ilmselt vahetult). Aastail 1802—1804 Tartu ülikooli immatrikuleeritud 153 eesti- ja liivimaalasest läks *Georgia Augusta*'sse edasi 30 (19,6%), suuremalt jaolt aastatel 1805—1806. Pärast Hannoveri, sealhulgas Göttingeni liidendamist 1807. a. Westfaali kuningriigi koosseisu vähenes eesti- ja liivimaalaste minek Göttingeni ja teistesse ülikoolidesse tunduvalt. Võimalik, et selle üks põhjusi oli seegi, et Göttingeni hülgeajale näo andnud, 1760.—1770-ndail aastail ametisse astunud professorid (Pütter, Schlözer, Beckmann jt.) hakkasid neil aastail välja langema. Alates XIX sajandi teisest kümnendist sai suunda andvaks Saksa ülikooliks 1810. a. asutatud Berliini ülikool (selle organiseerijaks oli Göttingeni ülikooli kasvandik W. von Humboldt, esimese põlvkonna professorite hulgas olid *Georgia Augusta*'s õppinud meedik C. W. Hufeland ja klassikaline filoloog F. A. Wolf). Samuti tõusis tollal Saksa juhtivate ülikoolide hulka Göttingeni ülikooli eeskujul reorganiseeritud Heidelbergi ülikool.

Suurem osa XVIII sajandil Göttingeni siirdunud eesti- ja liivimaalastest (umbes 70%) õppis riigi- ja kohtuametniku karjääri jaoks vajalikke aineid — õigusteadust, kameeralistikat ja statistikat. Ilmselt kõige külastatavamad olid riigioiguseprofessori J. S. Pütter⁸⁸ ja ajalooprofessori A. L. Schlözeri loengud. Göttingeni ülikooli raamatukogus on talle suurepärane allikas — Schlözeri loengutest osavõtjate nimestikud⁸⁹, mis võimaldavad saada hea ettekujutuse Schlözeri mõjust Baltimaade haritlaskonna kujunemisele. Aastail 1770—1800 käis Schlözeri loengutel vähemalt 99 eesti- ja liivimaalast, neist 47 aadlikud ja 52 mitteaadlikud (seega kokku 51,8% aastail 1766—1800 immatrikuleeritud 191 eesti- ja liivimaalasest). Kui sellest koguarvust rehkendada maha 27 meedikut⁹⁰, siis oli Schlözeri loengutel käijate osa veelgi suurem — 60,4%. Schlözer luges nii üldajalugu (*Universal-Historie*), Euroopa ajalugu, Põhjamaade ajalugu kui ka poliitikat ja statistikat. Lisandusid veel loengud neile, kes kavatsesid ette võtta pikema õppereisi (*Reisecollegium*), samuti pidas ta loenguid, mis kujutasid endast tänapäeva mõistes päevasündmuste kommentaare (nn. *Zeitungscollegium*). Kõige populaarsemad eesti- ja liivimaalaste hulgas olid Schlözeri statistika- ja poliitikaloengud — neist võttis osa üle 50% eesti- ja liivimaalastest. Kõigist Schlözeri loenguid kuulanud eesti- ja liivimaalastest olid ennast Euroopa ajaloo loengutele kirja pannud 33 (33,3%), Põhjamaade ajaloo loengutele 26 (26,3%) ja üldajaloo loengutele 20 (20,2%) üliõpilast. Seega oli huvi ajaloo loengute vastu tunduvalt tagasihoidlikum kui statistika- ja poliitikaloengute vastu. Schlözeri nimekamate kuulajate hulgas olid H. J. Jannau⁹¹, G. J. Buddenbrock, B. Campenhauzen ja J. Ch. Loder.

Ülikooliprofessorid. Eespool nägime, et Göttingeni ülikooli kaudne mõju Tartu ülikooli oma näo kujunemisele oli suur: osa professoreid luges Göttingeni professorite koostatud käsiraamatute või õpikute alusel, mille järgi nad ise võisid olla õppinud mõnes Saksa ülikoolis. Mitmed Tartu ülikooli õppejõud olid ka ise Göttingenis studeerinud. Õigusteaduskonna professoritest olid *Georgia Augusta*'s õppinud Liivimaa provintsiaalõigust lugev J. L. Müthel (immatrikuleeritud 23. IV 1783), Kuramaa õiguse asjatundja F. K. Kleinenberg (imm. 19. IX 1771) ning rooma ja saksa õiguse professor K. F. Meyer (umb. 1776, pole matrikliraamatusse kantud). Arstiteaduskonna õppejõududest olid Göttingenis lühikest aega õppinud sünnitusabi professor C. F. Deutsch⁹² ja kirurgiaprofessor J. Ch. Moier (imm. 18. IX 1805). Teoloogiataaduskonnas oli aasta-

⁸⁸ Pütter on oma loengutest osavõtjad registreerinud ja esitanud need oma memuaarides, iseasi, kuivõrd täielikult (J. S. Pütter, *Selbstbiographie*. Bd. 1—2. Göttingen, 1798).

⁸⁹ Göttingeni UR, Nachlaß Schlözer I, 2:4 (Hörerlisten).

⁹⁰ Meditsiini õppinud liivi- ja eestimaalastest kuulas Schlözeri loenguid vaid kaks, kellest said aga ülesaksamaalise mastaabiga õpetlased — füüsik, Preisi TA liige T. J. Seebeck ja anatoom J. Ch. Loder.

⁹¹ W. Rosenberg, *Die Bauernbefreiung in Livland und Estland*, lk. 370.

⁹² Ekslik on G. Levitski leksikonis esitatud teade, nagu oleks Deutsch õppinud Göttingenis teoloogiat. Vt. Г. В. Левитский, *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского, бывшего Дерптского, университета за сто лет его существования (1802—1902)*. Т. 2. Юрьев, 1903, lk. 55. Deutsch immatrikuleeriti Göttingeni ülikooli 24. X 1791 meditsiiniüliõpilaseks. Põhiõppimiskohaks oli tal küll Halle ülikool, kus ta kaitses 10. XI 1792 ka doktoritöö. Selle tavakohastes dedikatsioonides tänab Deutsch Halle professoreid, kuid Göttingeni professoreid ei maini. Ilmselt sattus tema Göttingenis viibimine ajale, mil Wrisberg õpetas ainult kirurgiat; Osiander astus ametisse alles 1792. a.

tel 1805—1809 kirikuajalooprofessoriks J. Horn, kes oli Göttingenis olnud aktiivne üliõpilane.⁹³ Filosoofiateaduskonna õppejõududest olid Göttingenis õppinud looduslooprofessor M. Engelhardt (imm. 1. V 1795, juura) ja varem Kaasanis töötanud matemaatika-professor J. M. Ch. Bartels (imm. 25. X 1793). Bartels läks Helmstedtist Göttingeni matemaatikat õppima oma õpetaja J. F. Pfaffi soovitusel.⁹⁴ Tuletagem meelde, et Bartels oli noore alamkooliõpetajana teinud palju, et aidata oma õpilasel, imelapsel C. F. Gaussil haridusteed jätkata.⁹⁵ Üldtuntud on Gaussi kutsumine 1803. ja 1809. a. Tartu ülikooli matemaatikaprofessori kohale. See, et ta Tartusse siiski ei tulnud, on pandud ülikooli vähese aktiivsuse arvele.⁹⁶ Olulisem oli *Georgia Augusta* mõju Tartu ülikooli ajaloo ja keeleteaduse osakonnas. Göttingenis olid õppinud aastail 1803—1809 Vene ja Baltimaade ajaloo professoriks olnud A. Ch. Gaspari (imm. 4. XI 1777)⁹⁷ ja tema ametijärglane aastail 1809—1830 G. Ewers (imm. 2. IV 1799). Ewers oli ajaloo professor A. H. L. Heereni õpilane, Göttingeni päevil ta Schlözeriga tuttav polnud.⁹⁸ Nende tutvus algas vahetult enne Ewersi sõitu Liivimaale. Õpetaja-õpilase vahetõtt kujunes alles nende vahelise kirjavahetuse käigus, kui Ewers hakkas tundma lähemat huvi Venemaa ajaloo vastu. Nende vahel puhkenud näotu konflikt põhines igipõlisel vastuolul: eakas, oma elutööd nautiv õpetlane oli põhjalikult solvunud, kui tema uurimisvaldkonda «sissetrügitud» noorteadlane sõandas kritiseerida tema seisukohti, olgu või omavahelises kirjavahetuses. Usinasti kasutas Göttingenis olevad ideaalsed õppimistingimused ära A. Kaissarov⁹⁹, kes 1810. a. kutsuti vene keele ja kirjanduse professoriks Tartusse, kus ta sai küll olla ainult paar aastat. Baltimaail uushumanismi ühe silmapaistvaima esindaja K. Morgensterni vaadete kujunemisel oli määrav Halle ülikool, kus Morgenstern oli F. A. Wolfi parimaid õpilasi. Aastail 1794—1797 oli ta ka ise seal õppejõuks. Kuid olulist eeskuju andvat mõju avaldas K. Morgensternile tema viibimine Göttingenis 21.—25. X ja 18. XI—5. XII 1797. a.¹⁰⁰, sedapuhku mitte üliõpilasena (matrikliraamatusse pole tema nime sisse kantud), vaid noore tähelepanu äratanud teadusmehena. Kirjavahetuses Ch. G. Heynega oli ta juba varem: Heyne tähelepanu oli ärganud Morgensterni dissertatsioon «De Platonis re publica commentationes tres» (1794).¹⁰¹ Göttingenis viibides oli Morgensternil vestlusi enamiku professoritega, kõige põhjalikumalt Heynega (muu seas oli jutuks ka delikaatne küsimus — Heyne ja Wolfi tüli). Morgenstern kasutas hoolega ülikooli raamatukogu, färs Heyne, Meinersi, Lichtenbergi, Blumenbachi jt. loengutel ning võttis osa Heyne filoloogiaseminaridest. Nagu Halles Wolfi seminar, nii ka Göttingenis nähtud Heyne seminar kinnitasid hiljem tema veendumust, et samalaadne seminar tuleks asutada ka Tartu ülikooli juurde.¹⁰² Sügavat muljet avaldasid Morgensternile Göttingeni ülikooli kunstikogud. Morgenstern jäi Göttingeni professoritega, eriti Heynega, kirjavahetusse ka edaspidi. Järgmise käigu Göttingeni võttis ta ette alles 11 aasta pärast (5.—7. I 1809).¹⁰³ Kaks aastat hiljem valiti Morgenstern — ilmselt Ch. G. Heyne ettepanekul — Göttingeni Teaduste Sotsioteedi korrespondentliikmeks.¹⁰⁴ Viimast korda viibis Mor-

⁹³ Horn oli osalenud Heyne filoloogilises seminaris ja kolmel aastal järjest (1801—1803) võitnud teoloogiateaduskonna auhinnatööde konkursil kuldmedali (Ch. G. Heyne, *Opuscula academica* 6. Göttingen, 1812, lk. 291).

⁹⁴ «Das Inland» 1837, nr. 50, vg. 826—827.

⁹⁵ P. Müürsepp, Carl Fr. Gauss. Tallinn, 1985, lk. 9—11.

⁹⁶ P. Müürsepp, Carl Fr. Gauss, lk. 48—53.

⁹⁷ Tema konspekteeritud Ch. G. Heyne loengud «Römische Antiquitäten» oli K. Morgenstern lasknud endale ümber kirjutada ja need on talle TRÜ Teadusliku Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas (f. 3, s. XV; edaspidi: TRÜ TR KHO).

⁹⁸ G. Ewers, *Unangenehme Erinnerung an August Ludwig Schlözer*. [Dorpat, 1810], lk. 11; R. Stupperich, *Gustav Ewers und A. L. Schlözer: Verpflichtung und Konflikt*. Rmt.: *Östliches Europa: Spiegel der Geschichte*. Festschrift für Manfred Hellmann zum 65. Geburtstag. Wiesbaden, 1977, lk. 201—217.

⁹⁹ Ю. М. Лотман, Андрей Сергеевич Кайсаров и литературно-общественная борьба его времени, lk. 79—84.

¹⁰⁰ TRÜ TR KHO, f. 3, s. DXCI, lk. 140—144, 183—203.

¹⁰¹ TRÜ TR KHO, f. 3, s. 342 (Briefe an Morgenstern, Bd. 2), l. 164—165.

¹⁰² K. Morgensterni põhjendus Tartusse filoloogiaseminaris asutamiseks 2. XI 1802 (RAKA, f. 402, nim. 4, s. 36, l. 3).

¹⁰³ TRÜ TR KHO, f. 3, s. CCCI, lk. 16—25.

¹⁰⁴ M. Arnim, *Mitglieder-Verzeichnisse der Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen (1751—1927)*, lk. 119.

genstern Göttingenis 1837. aasta sügisel — *Georgia Augusta* 100. juubeliaastapäeval.¹⁰⁵

Kooliõpetaja d. XVIII sajandi teisel poolel oli Göttingeni ülikooli kasvandikke Eesti- ja Liivimaa¹⁰⁶ linnakooliõpetajate hulgas suhteliselt vähe; põhiliselt olid nad õppinud Jena või Halle ülikoolis. Suurem oli *Georgia Augusta* tähtsus Tallinna toomkooli õpetajate koolitajana. Selles 1768. a. rangelt seisuslikuks rüütliakadeemiaks muudetud õppeasutuses oli ametis neli professorit ja kolm alamklasside õpetajat.¹⁰⁷ Juuraprofessori koht oli aastail 1779—1807 Hildesheimist pärit ja Göttingenis teoloogiat õppinud J. C. Wehrmanni käes (imm. 21. IV 1768). Temaga samal ajal (1778—1800) oli alamõpetajaks ja kantoriks J. T. Keutscher (imm. 18. IX 1756 kui «vaene»). Tallinna gümnaasiumis olid XVIII sajandil ametis Göttingenis õppinud kreeka keele ja luulekunsti professorid: lühikest aega, 1757—1759, J. F. Rauchfluß Mühlhausenist (imm. 26. X 1748 kui «vaene») ning 1779—1799 rüütlikooli professori vend D. E. Wehrmann (imm. 27. IX 1765). Pärast gümnaasiumi muutmist 1804. a. kooliseaduse alusel kubermangugümnaasiumiks olid selle direktoriteks kuni 1830-ndate aastateni Göttingeni ülikooli kasvandikud. Aastail 1806—1814 ajaloo ja geograafia ning 1814—1838 klassikaliste keelte professorina töötanud, Göttingenist pärit J. K. Ph. Willigerod (imm. 16. IV 1798 ja 19. X 1803) oli Heyne õpilane.¹⁰⁸ Ta on tuntud mitme Eesti ja üldajaloo õpiku autorina.¹⁰⁹

Tartu kubermangugümnaasiumi kreeka keele õpetaja (1804—1814) ja ülikooli eradotsent K. L. Struve (imm. 16. IV 1801) oli Göttingenis olnud Ch. G. Heyne filoloogiaseminaril liige; 1802. a. võitis ta Göttingeni ülikooli teadustööde konkursil klassikalise filoloogia alal kuldauraha.¹¹⁰ Aastast 1811 oli mitme aastakümne jooksul gümnaasiumis ajaloo, muististe ja geograafia ülemõpetajaks Göttingenist pärit J. W. Hachfeld (imm. 7. IV 1796), keda kaasaegsed on hinnanud kui suurepärase pedagoogi.¹¹¹

1804. a. ülevenemaalise koolireformiga kehtestatud koolisüsteemis asutati igasse maakonda kreiskool, mis pidi selle lõpetajaid ette valmistama kubermangugümnaasiumi astumiseks.¹¹² Eesti ala kümnest kreiskoolist seitsmes töötas kuni 1820-ndate aastateni Göttingenis õppinud õpetajaid (ainsatki pole teada Tallinna, Tartu ja Paide õpetajate hulgas). Göttingeni ülikoolis õppinuid oli ametis Haapsalu¹¹³, Kuressaare¹¹⁴, Paldiski¹¹⁵,

¹⁰⁵ Drittes Verzeichnis der zu Säkularfeier der Königlichen Georg-August-Universität zu Göttingen angekommenen Fremden. Göttingen, 1837, nr. 275.

¹⁰⁶ Arvesse on võetud ainult Liivimaa eesti keele ala.

¹⁰⁷ Tallinna toomkooli kohta vt.: Beiträge zur Geschichte der Estländischen Ritter- und Domschule. Reval, 1869.

¹⁰⁸ Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710—1960. Köln-Wien, 1970, lk. 867.

¹⁰⁹ Tallinna I Keskkool 1631—1981. Koost. E. Laul. Tallinn, 1981, lk. 68.

¹¹⁰ Ch. G. Heyne, Opuscula academica 6, lk. 296. Hiljem jälgis Heyne teraselt oma õpilase töid ja retsenseeris neid.

¹¹¹ F. Bienemann, Altlivländische Erinnerungen. Reval, 1811, lk. 71, 114.

¹¹² Kreiskooliõpetajate nimestikke vt.: RAKA, f. 386, nim. 3, s. 73 (Acta des dorpatischen Gouv.-Schuldirectorats betreffend die Dienstlisten der Schulbeamten des dorpatischen Directorats. Vol. 1. 1808—1823); H. Tegeler, Beiträge zur Geschichte der Schulen in Weissenstein. Reval, 1858; J. F. Heinrichsen, Kurzer Abriß der Geschichte der öffentlichen Schulen zu Werro, bis zum Schlusse des Jahres 1840. Dorpat, 1844; G. M. Santo, Die Entwicklung des Arensburgschen Schulwesens. Dorpat, 1844; A. H. Neus, Nachrichten von der öffentlichen Schulen zu Hapsal. Reval, 1837; Die deutsche Kreisschule in Reval 1805—1880. Reval, 1880; C. Rußwurm, Nachrichten über die Schulen zu Baltischport und Leal. Reval, 1864; F. R. Voss, Kurzer Abriß der Geschichte der höheren Kreisschule zu Pernau. Pernau, 1842; Rakvere linna III algkool 1805—1930. Rakvere, 1930; H. Венгер, 1790—1890: Феллинское 3 классное городское училище. Феллин, 1891.

¹¹³ 1805—1815 oli Haapsalu kreiskoolis ametis Göttingenist pärit J. F. B. Lauer (imm. 29. IV 1772, matemaatika). Tõenäoliselt oli ta matemaatikaprofessor Kästneri õpilane, kuid aastail 1773—1774 kuulas ta ka Schlözeri üldajaloo- ja statistikaloenguid (Göttingeni UR, Nachlaß Schlözer, I, 1 : 2, 4, l. 20, 22).

¹¹⁴ Pikka aega (1804—1820) oli Kuressaare kreiskooli inspektoriks J. W. L. Luce, kes oli Göttingenis saanud mitmekülgse hariduse. Samal ajavahemikul oli Kuressaare kreiskooli üks teaduste õpetajaid Göttingenist pärit J. G. D. Jordan (imm. 17. IV 1784) — arvatavasti Tallinna burgermeistri vend. Lühikest aega (1804—1805) oli seal ametis ka Göttingenist pärit G. G. H. Meder (imm. 28. I 1785); Kuressaares oli ta kooliõpetaja juba enne koolireformi — alates 1800. aastast.

¹¹⁵ 1806—1809 oli Paldiski kreiskooli õpetajaks Rudolstadtist pärit L. H. K. Strickrodt (imm. 8. V 1797).

Pärnu¹¹⁶, Rakvere¹¹⁷, Viljandi¹¹⁸ ja Võru¹¹⁹ kreiskooli õpetajatena. Enamasti olid nad pärit Hannoveri kuurvürstiriigist (osa isegi Göttingeni linnast) ning olid vaeste üliõpilastena (*pauper*) õppinud teoloogiat. Nad olid tulnud Baltimaale koduõpetajateks, kutsutud siia ilmselt Göttingenis õppinud baltisakslaste vahendusel. Kuid on ka võimalik, et nende noormeeste soovitajaks oli professor Ch. G. Heyne, sest tema filoloogiaseminaris õppisid teoloogiaüliõpilastena immatrikuleeritud vaesemad noormehed. Et Heyne üks ülesandeid oli üliõpilaste vabalaua ja stipendiumiasjanduse korraldamine, pidi tal olema küllaldane ülevaade vaesemate üliõpilaste vaimsetest eeldustest.

Vaimulikud. 1730-ndaist aastaist kuni 1800. aastani õppima asunud tulevaste Liivimaa ja Saaremaa vaimulike kõige olulisemad õppimiskohad olid Jena (121), Königsbergi (77), Halle (73) ja Leipzigi (51) ülikool. Göttingenis olid neist õppinud 30. Eestimaal töötavaist pastoreist oli Göttingenis hariduse saanud 14 (Jenas 32 ja Halles 25).

Liivimaa Eesti alal töötas kuni XIX sajandi keskpaigani Göttingenis õppinud pastoreid 12 kihelkonnas. Enamik neist oli Hannoveri aladelt siia sisse rännanud. Eesti kultuurilukku pole nad kuigivõrd jälgi jätnud või on nende teened uurijatel veel avastamata. Erandiks on aastatel 1779—1821 Laiusel töötanud H. J. Jannau. Ta oli saanud Göttingenis suurepärase koolituse — peale muu oli ta läbi kuulnud peaaegu kõik Schlözeri ajaloo-, poliitika- ja statistikaloengud.¹²⁰

Saaremaal tegutses *Georgia Augusta's* õppinuid kolmes koguduses. Neist Luce töötas paar aastat (1783—1785) Püha pastorina, F. W. Willmann oli aga aastail 1771—1802 Karja pastor. Mõlemale oli iseloomulik valgustajatele omane avar silmaring ja suurepärase haritus.¹²¹

Eestimaal oli neid kogudusi, kus kuni XIX sajandi keskpaigani töötas kas või üksainus kuni 1810. aastani Göttingenis õppinud vaimulik, kokku 14 (28%). Eesti kirjasõna edendajatena pole ükski neist vaimulikest silma paistnud, reservatsiooniga võiks ehk nimetada üksnes Ambla pastorit A. W. Lucket.¹²² Tuleks veel märkida, et aastail 1785—1802 Jõelähtmes pastorina töötanud G. F. Schüdlöffel oli 1780. a. kuulunud Schlözeri loenguid Euroopa ajaloost.¹²³

Üldiselt andis Göttingeni ülikool Eesti- ja Liivimaale vaimulikke vähe.

Meedikud.¹²⁴ Asehalduskorra ajal Eesti- ja Liivimaa kubermangudes loodud kreisikeskustes (Eestimaal Tallinnas, Haapsalus, Paides, Paldiskis ja Rakveres; Liivimaal Riias, Cēsises, Valgas, Valmieras, Kuressaares, Pärnus, Tartus, Viljandis ja Võrus) seati 1783. a. ametisse ka kreisiarstid. Linnafüüsikused olid ametis Tallinnas, Narvas, Riias, Tartus, Pärnus, ajuti ka Kuressaares ja Viljandis. Neile lisandusid eraviisil praktiseerivad arstid ja garnisonimeedikud. Kuni 1800. aastani tõuseb Eesti- ja Liivimaa meedikute koolitamisel olulistest ülikoolidest esikohale Jena ülikool, kus õppis neist vähemalt 46. See on ka mõistetav, sest suur osa liivimaalasi läks sinna õppima oma kaasmaalasest professori J. Ch. Loderi juurde.¹²⁵

¹¹⁶ 1810—1815 oli Pärnu kreiskooli õpetajaks Herbornist pärit J. H. Nicolai, kes oli Göttingeni küll õppinud, kuid matrikliraamatusse pole teda sisse kantud. 1805—1816 oli kaubandusklassi õpetajaks Schwarzburgist pärit J. Ch. P. Stender (imm. 15. IV 1793). 1806. a. oli lühikest aega siin õpetajaks ka J. C. Ph. Willigerod, kes samal aastal siirdus Tallinna.

¹¹⁷ Rakveres oli 1805—1815 õpetajaks hiljem Pärnus töötanud J. H. Nicolai.

¹¹⁸ Lühikest aega (1812—1814) oli Viljandi kreiskoolis ametis Göttingeni sepa poeg J. Ch. Lünemann (imm. 10. IV 1805), kes Juvenalise satiiride saksa keelde tõlkimise eest sai doktorikraadi.

¹¹⁹ Võrus oli alates 1792. aastast kooliõpetaja ja aastail 1804—1813 kreiskooliõpetaja Hannoverist pärit J. F. Brinckmann (imm. 14. IV 1783), kes kuulas 1787. a. ka Schlözeri loenguid Euroopa ajaloost (Göttingeni UR, Nachlaß Schlözer I, 2:4, l. 57 p.).

¹²⁰ Vt. viide 91.

¹²¹ A. Vinkel, Eesti rahvaraamat, lk. 33—45, 74—83; A. Vinkel, J. W. L. Luce kultuuriline ja kirjanduslik tegevus. «Keel ja Kirjandus» 1958, nr. 4/5, lk. 216—230; Eesti kirjanduse ajalugu I. Toim. A. Vinkel. Tallinn, 1965, lk. 267—274, 278—283.

¹²² Vt. Eesti kirjanduse ajalugu I, lk. 295.

¹²³ Göttingeni UR, Nachlaß Schlözer I, 2:2, l. 48.

¹²⁴ Põhilised teatmeteosed: I. Brennsohn, Die Aerzte Livlands von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Mitau-Riga, 1905; I. Brennsohn, Die Aertzte Estlands von Beginn der historischen Zeit bis zur Gegenwart. Riga, 1922.

¹²⁵ Geschichte der medizinischen Fakultät der Universität Jena. Jena, 1958, lk. 326—327.

XVIII sajandi viimasel veerandil ja XIX sajandi esimesel poolel töötanud kreisiarstidest olid vähemalt poolte maakondade arstid õppinud *Georgia Augusta's*. Kõige rohkem oli *Georgia Augusta* kasvandikke kreisiarstidena ametis XIX sajandi teisel aastakümnel.

Linnafüüsikuste hulgas oli Göttingenis õppinute osa väike — neid oli lühikest aega vaid Riias ja Tallinnas. Pilt muutub, kui võtta arvesse ka eraviisil praktiseerivad arstid. Aastal 1800 oli Riias vähemalt viis Göttingenis õppinud eraarsti, kellele lisandus veel garnisoniarst. Just Riia eraarstide hulgas võime kohata laia silmaringiga ja kultuurihuvidega isiksusi. Kõige esilekõundivamad on neist A. Halleri õpilane, 1750.—1760-ndail aastail Riias praktiseerinud N. Himsel¹²⁶, kes pani aluse Riia ajaloomuuseumile¹²⁷, ja G. Huhn. Korrespondentide abiga kogus Huhn Baltimaade, sealhulgas Eesti ala kohta suure allikaväärtusega ankeetmaterjali.¹²⁸ Hea üldhariduse oli Göttingenis saanud R. Berens.¹²⁹ Göttingenis õppinud eraarste töötas ka Tartus, Pärnus, Limbažis ja Kuresaares. Esiletõstmist väärib Kuressaare arsti ja apteegimaniku J. W. L. Luce meditsiiniõpingute ajend.¹³⁰ Baltimaale tuli ta Göttingenis saadud teoloogiharidusega. Pärast oma abikaasa surma, mille tingis arstiabi viletsus Saaremaal, sõitis ta teist korda Göttingeni, sedapuhku arstiteadust õppima. Kahe ja poole aasta jooksul õppis Luce nii meditsiini kui ka loodusteaduslikke aineid. Neist teadmistest oli sedavõrd kasu, et veel kolmkümmend aastat hiljem andis Luce neile tuginedes välja teose «*Prodromus Florae Osiliensis*» (1823), mille eessõnas ta tunnistab, et pole kolmkümmend aastat uuema botaanika-alase kirjandusega saanud kursis olla.¹³¹ Märkida tuleks ka seda, et Göttingeni ülikooli kasvandikud, Tartu kreisi meedik J. Wilmer ja Riia praktik O. Huhn olid ühed varasemad ning agaramad rüügetepanemise propageerijad Liivimaal XIX sajandi algul.

Juristid. Göttingeni ülikooli tähtsus Baltimaade seisukohalt oli suurim juristide ettevalmistamisel. Kui suur aga oli *Georgia Augusta* kasvandike tegelik osa Eesti- ja Liivimaa kohtu- ning muude ametnike hulgas tervikuna, jääb veel uurimist ootama. Siinkohal saab esitada ainult provisorseid andmeid.

Alates 1770-ndaist aastaist kasvas järjest Göttingeni ülikooli kasvandike osa Riia linna magistraadiliikmete hulgas. Nii oli 1800. aastal neljast bürgermeistrist õppinud Göttingenis kaks ja 16 raehärrast (kellest umbes pooled olid kaupmehed ja pooled lite-raadid) viis, 1815. a. vastavalt kaks ja kuus, 1820. a. vastavalt kaks ja viis, 1830. a. vastavalt kolm ja kaks. 1818. aastal, kui linna patrimoniaalmõisates vabastati talupojad pärisorjusest, oli kümnest juriidilise haridusega raeliikmest Göttingenis õppinud seitse.¹³² Tallinna magistraadis, kus haritlaste osa oli üldse tunduvalt väiksem kui Riias, oli Göttingenis õppinuid ainult bürgermeistrite hulgas: 1763—1770 ja 1783—1787 neljast üks, pärast asehalduskorra (1797—1817) kaotamist kaks. Pikka aega oli Tallinna raeteenistuses (1812—1817 sekretärina, 1817—1843 raeliikmena) Göttingenist pärit A. F. Jordan (imm. 23. V 1797). Tartu magistraadi puhul väärib mainimist, et Göttingenist tulnud C. F. Meyer kasutas siinset raeliikmekohta (1797—1802) hüppelauana Tartu ülikooli juuraprofessoriks saamiseks.

Üsna palju oli Göttingeni ülikoolis õppinuid Eesti- ja Liivimaa aadlike kõrgemais esindusorganeis — maanõunike kolleegiumides, ja seda ajal, kui talupoegade vabastamine pärisorjusest oli muutunud päevapoliitika sõlmküsimuseks. Just tollal olid val-gustajad (sealhulgas Göttingenis õppinud Jannau, Friebe, Luce, Snell) oma publitsisti-kaga valmistanud ette pinda pärisorjust taunivale ühiskondlikule arvamusele Balti-mail. Peaaegu kõik need aadlijuhid, kes mõistsid, et pärisorjuse kaotamise reformideks on viimane aeg, enne kui aadliseisuse positsioonid vankuma löövad, olid õppinud Göt-

¹²⁶ N. Himseli isa Joachim Gerhard oli A. Halleri õpingukaaslane ja sõber.

¹²⁷ Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs 1773—1973. Rīga, 1973, lk. 9—10.

¹²⁸ F. Linnus, Ühest unustatud Balti uurijast. Dr. med. Otto W. Huhn ja tema kogud. «Ajalooline Ajakiri» 1939, nr. 3, lk. 147—153.

¹²⁹ R. Berens õppis Wrisbergi juures arstiteadust, Hollmanni juures füüsikat, Achenwalli juures ajalugu ja statistikat ning Pütteri juures õigusteadust. Õppevaheajal viibis ta botaanika ja praktilise ökonoomia tundmaõppimiseks Harzi mägedes (vt. R. Berens, Geschichte der Familie Berens. Riga, 1912, lk. 48—49).

¹³⁰ A. Vinkel, J. W. L. Luce kultuuriline ja kirjanduslik tegevus, lk. 217.

¹³¹ J. W. L. Luce, Topographische Nachrichten von der Insel Cesel in medizini-scher und ökonomischer Hinsicht. Riga, 1823.

¹³² W. Rosenberg, Die Bauernbefreiung in Livland und Estland, lk. 385.

tingenis (G. H. v. Buddenbrock, J. G. v. Berg, G. H. v. Wetter-Rosenthal, O. v. Stackelberg, O. O. v. Transehe-Roseneck jt.).¹³³ Kuigi rüütelkonna pealikud ja maamarssalid olid kuulunud pärisorjust häbimärgistavaid Schlözeri loenguid, saab neid vaevalt talurahvasõbralikeks pidada. Nagu J. Kahk oma põhjalikus uurimuses «Rahutused ja reformid» (1961) osutab, olid needsamad liberaalsetel positsioonidel olevad aadlijuhid ikkagi eelkõige väljas oma seisuse huvide eest. Pärisorjuse kaotamine Baltimail oli aja nõue. Suure Prantsuse revolutsiooni mõjul oli pärisorjus kaotatud paljudes Saksamaa piirkondades (Austrias juba 1781. a., kusjuures selleks oli kaasa aidanud A. L. Schlözeri publitsistika). Kiirendavaks teguriks oli pärisorjuse kaotamine Preisimaal 1807. a. (sellekohaste reformide läbiviija H. F. K. v. Stein oli ise olnud Schlözeri õpilane). Igatahes vajaks Schlözeri ja teiste Göttingeni professorite mõju pärisorjusevastase mõtte kujunemisel Baltimail edaspidi arhiivimaterjalile tuginevat detailuurimist.

Kokkuvõtvalt võime sedastada, et Göttingeni ülikoolil, mis oma esimesel hiilgeajal — XVIII sajandi viimasel veerandil ja XIX sajandi algul — oli suunda andev õigus-teaduse, meditsiini, matemaatika, füüsika, loodusloo, ajaloo, poliitökonoomia ja klassikalise filoloogia alal teiste Saksa ülikoolide, aga ka Tartu ülikooli jaoks, oli oluline tähtsus ka Eesti- ja Liivimaa haritlaskonna koolitamisel. Suurem oli *Georgia Augusta* kasvandike osa Tartu ülikooli professorite, kubermangugümnaasiumide ja kreiskoolide õpetajate, kreislarstide ning juristide (eriti Riia raeliikmete) hulgas. Göttingeni ülikooli hiilgeaja mõju sügavuti uurimiseks pakuksid veel rohkesti võimalusi Göttingeni ülikooli raamatukogu leiduvad arhiiviallikad (professorite pärandifondid, kirjavahetuste kogud, raamatukogu laenutusžurnaal alates 1764. aastast, ülikooli kohtuistungite protokollid jm.).

Lõpuks tahan avaldada tänu Taani Riigiarhiivi osakonnajuhatajale dr. V. Helgile ja Stockholmi ülikooli juures asuva Balti uurimiskeskuse juhatajale prof. A. Loidile asjakohase kirjanduse ning arhiivimaterjali koopiade saatmise eest. Samuti olen tänulik Halle ülikooli arhiivi juhatajale dr. H. Schwabele, kelle eestkoste ja abiga sai võimalikuks siinkirjutaja uurimisreis Halle ja Jena ülikooli arhiivimaterjalide, sealhulgas käsikirjaliste matriklite läbitöötamiseks.

Kuni 1987. a. lõpuni on TRÜ Teadusliku Raamatukogu raamatumuuseumis avatud Göttingeni ülikooli vanimat perioodi kajastav näitus. 1802. a. taasavatud Tartu ülikooli esimese põlvkonna professorid, eelkõige raamatukogu direktor K. Morgenstern, muretsesid raamatukogule süstemaatiliselt teadus- ja õppetööks vajaminevat kirjandust. Seetõttu on TRÜ Teaduslikus Raamatukogus võrdlemisi korralikult esindatud Göttingeni ülikooli professorite tööd, perioodilised ja jätkväljaanded ning üliõpilaste dissertatsioonid.

¹³³ Vt. lähemalt: W. Rosenberg, Die Bauernbefreiung in Livland und Estland, lk. 376—387.

Karl Ristikivi kirju Hilja Vihalemale

Tagasihoidlikuna ja ujedana iseloomustatud Karl Ristikivi korrespondents pole usutavasti eriti suur. Oma teostes on Ristikivi väga vähe kasutanud enesekohast isikuloolist materjali. Ometi ei ole ta keeldunud loominguloolistest kommentaaridest — küsijad on saanud alati korrektse vastuse.

Eestis on K. Ristikivi kirjadest seni ilmunud ainult fragmente. Kõige rohkem sisaldab neid Ristikivi ajalooliste romaanide kommentaariks kirjutatud Endel Nirgi artikkel «Fantaasia ja fuuga» («Looming» 1985, nr. 12, lk. 1678—1691), mis on inspireeritud Karl Ristikivi ja Bernard Kangro trükis avaldatud kirjavahetusest «Kirjad romaanist» (Lund, 1985). Kõnealuse kirjavahetuse kõrval pole tähtsusetu, kuivõrd leidub Ristikivi kirju kodumaal. Eravalduses olevate kirjade kohta võib teha ainult oletusi. Tõenäoliselt on säilinud väga vähe sõjaeelseid kirju. Siiski on jõudnud Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonda seitse kirja «Noor-Eesti» kirjastusele aastaist 1930—1937 (f. 92, m. 274 : 6) ja üks kiri emale Elisabet Ristikivile 1. oktoobrist 1938 (f. 260, m. 1 : 1). Teada olevalt oli kirju emale säilinud rohkemgi, kuid ülejäänud tagastati adressandile. Karl Ristikivi ja Hilja Vihalema kirjavahetus pärineb sõjaajast ning jätkub pärast pikeemat vaheaega 1969. aastast peale. Kõige arvukamalt ongi Kirjandusmuuseumi jõudnud K. Ristikivi kirju alates 1950-ndate aastate lõpust. Varaseim neist on koopiana ületatud kiri H.-M. Aaremaele 7. aprillist 1957 (f. 260, m. 5 : 1). 33 kirja R.-P. Keerile pärinevad ajavahemikust 1959—1977 (f. 260, m. 5 : 2). On säilinud üks kiri F. Issakule 4. maist 1967 (reg. 1983/79), üks kiri I. Pulstile 11. märtsist 1969 (f. 260, m. 1 : 2), üks kiri A. Sangale 11. aprillist 1969 (f. 300, m. 2 : 32), üks kiri M. Roognaile 11. juunist 1970 (f. 304, m. 5 : 23) ja 13 kirja O. Kruusile ajavahemikust 9. III 1968 — 28. II 1977 (f. 260, m. 5 : 13). 35 kirja H. Vihalemale aastaist 1941—1977 (f. 260, m. 5 : 14) on Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnale loovutatud koopiatena (originaalid on H. Vihalema valduses).

H. Vihalema tutvus K. Ristikiviga algas vaimsete huvidega noori ühendavas üliõpilasorganisatsioonis «Veljesto». Oigupoolest moodustab «Veljesto» ajajärk Ristikivi elus omaette uurimisteema, millega tegelemiseks oleks praegu ülim aeg, sest on veel võimalus küsitleda viimaseid veljestolasi. Ristikivi ise on avaldanud lühikese mälestuskatke «Kuidas ma Veljestosse sattusin» (vt. EUS Veljesto 1920—1975. Lund, 1975, lk. 65—67). Kolm semestrit ülikoolis käinud Ristikivi (ta astus matemaatika-loodusteaduskonda 1936. a. sügisel) oli ikka veel «metsik» ega tihanud «Veljestot» valida, sest — nagu ta kirjutab — «oli väljaspool tekkinud kujutlus Veljestost kui mingist eriti valitud seltskonnast, vaimsest eliidist». Pooljuhuslikult ühele tavalisele ettekandelehtule sattunud, kus räägiti K. Leetbergist, saab Ristikivist 1938. aasta jaanuaris «Veljesto» liikmekandidaat. Et Ristikivi kuulus nende varakult väljakujunenud kirjanike hulka, keda mõjutused vähe puudutasid, oleks ehk liialdus rääkida «Veljesto» määravast mõjust tema kujunemisele. Kuid kahtlemata pakkus just see organisatsioon kirjanikele mitmeid olulisi pidepunkte. Võib väita, et Ristikivi jäi veljestolaseks elu lõpuni.

Hilja Vihalem (sünd 29. VI 1920) astus Tartu ülikooli 1938. aastal ning võttis filosoofiateaduskonnas ülemastme aineks saksa keele ja kirjanduse. Samal aastal sai temast veljestolane ja oma akadeemiliseks isaks valis ta Karl Ristikivi. Ristikivi sõjaaegsed kirjad on «isa» ja «tütrel» veel üliõpilasvaimsusest kantud korrespondents, mida varjutab sõja- ja okupatsiooniaja muutunud tegelikkus. Ristikivi emigreerimise järel kirjavaheetus katkes.

1969. aastal, kui H. Vihalem käis Göteborgis, peatus ta tagasiteel Stockholmis ja kohtus seal ka K. Ristikiviga. Seejärel algas kirjade vahetamine uuesti. Alljärgnevas publitseerime K. Ristikivi poolt aastail 1969—1977 H. Vihalemale läkitatud kirjad (avaldamata jäävad lühitervitused jms.).

Armas Hiljal

Olen nüüd vastamisega nii hiljaks jäänud, et ei tasu enam vabandama hakata. Alustan selleasemel sellega, et tänan mõlema kirja, sünnipäevateroituste ja paki eest, mis kõik on õnnelikult ja katkeminemata kohale jõudnud. Ja tulid nad pealegi täiesti õigeaks päevaks. Aga nii rõõmustav kui ongi paki saamine, käivad mul alati külma-judinad üle selja sellele mõeldes, kui palju on sellega tööd. Minust endast ei saa selle-tõttu peaaegu kunagi pakisaatjat, kui pole lausa hädaline asi.

Paar nädalat tagasi panin siiski teele vähemalt ühe raamatu, nimelt selle loo noo-rest Konradinist.¹ Loodan, et tal Sinuni jõudmisega on rohkem õnne kui oma sõjaret-kega Siitsiiliasse.

Lausa hirmutav oli ka Su töö ja tegevuse kava ja aruanne. Ma ise ei suuda enam mitte kui midagi, kui tööpäev on lõppenud. Olen selletõttu tänavu ka oma kirju-tamisega eelmistest aastatest kaugele taha jäänud. Aga tervis on olnud sel sügisel eriti vilets, kuigi ma just tõlt pole «poppi» teinud rohkem kui kolm päeva. Aga ma mõtlen mõnikord vaikse nukrusega aegadele, kus mul oli aega ja jõudu vähemalt paar korda nädalas kinos käia ja teatris ka, kui midagi lahti oli. Nüüd juhtub esimest üsna harva ja teist mitte kunagi.

Sain Eerikalt juba kaardi, aga ma pole saanud veel midagi teha Aino aadressi väljauurimiseks ja sellepärast pole ma talle veel vastanud (Sinu kiri oli pealegi enne järjekorras). Olgu teil kõigil seal minuga palju kannatust.

Raamatute suhtes oled täiesti õigel seisukohal — mu suurim mure on nende mahu-tamine, mis juba olemas. Ja praegu ei tea tõesti midagi erilist, mida soovida. Olulisema osa olen seni jõudnud saada ning häid saatjaid on kogunenud mitu. Aga kui midagi on, küll ma siis tulen norima ilma suurema häbenemiseta.

Raskeks lõõgiks oli teade Sanga surmast.² Kuigi see ei tulnud päris ootamata, ei oodanud seda siiski just nüüd, kus olukord näis üsna lootusrikas.

Arvasid õieti, et minust pole pika kirja kirjutajat. Kuigi on vaikne laupäeva õhtu, tunnen ennast siiski üsna väsinud ja vist ka veidi külmetuse lähel. Lõpetan sellepärast kõigi heade soovidega algavaks talvehooajaks. Kui raamat peaks kohale jõudma, ehk tea-tad sellest paari reaga. Ja ka muidu on iga kiri alati teretulnud.

Parimate tervitustega

Karl Konstantin

1. Ristikivi peab silmas oma romaani «Põlev lipp» (Lund, 1961).

2. August Sang suri 14. oktoobril 1969 Tallinnas.

2. kiri

22. 2. 1970.

Armas Hiljal

Kuigi ma ei ole selle kohta arvet pidanud, on vist nii, et olen Sulle juba mitu kirja võlgu. Sinna pole nüüd midagi parata ja mu vabandusi tead juba ette, nii et pole mõtet hakata neid üles lugema.

Vahest ainult niipalju, et see talv on olnud erakordselt raske. Mitte ainult, et külm mulle alati halvavalt mõjub, nii kehale kui vaimule. Töö on olnud järjekordse ümber-korralduse tõttu väga pingutav ja sellepärast juba olen õhtuti päris läbi. Kõige kiuste tahtsin siiski ühe käsikirja lõpetada ja sellele olen nüüd viimaks punkti pannud. Aga see ei paranda olukorda, sest nüüd olen täiesti tühi ja kui ma näen valget paberit, mis täitmist nõuab, jooksevad külmajudinad üle selja. Umbes samal ajal käsikirja lõpetami-sega, ilmus mu eelmise raamat «Õilsad südamed» trükist ja saatsin selle ka Sulle paari nädala eest teele.¹ Oleks huvitav kuulda, kas see kohale jõuab. Mis Sa sellest arvad, ei julge üldse küsida, sest see on nii isemoodi lugu. Mu esimeste ajalooliste romaani-de puhul kahetsesid lugejad, et ma ei kirjuta nagu varem. Nüüd võib arvata, et nad jälle kahetsevad, et ma ei kirjuta samasuguseid ajaloolisi romaane nagu varem.

Kui lugesin Su elavast kultuurilisest tegevusest, tundsin lausa häbi, et ma ise peaaegu mitte midagi ei tee, ei näe, ega kuule. Isegi kinosse olen üsna harva saanud, teatrist rääkimata.

Kõik Su saadetised on kohale jõudnud ja tänuga vastu võetud. Mingit uut soovi-sedelit ei oska ka praegu kirjutada. On isegi kahju koguda raamatuid hunikusse (riiulis pole kunagi ruumi), ilma et oleks aega ja suutmist neid lugeda. Ainult mõni kriminaalromaan puhtaks ajaviiteks, aga needki on viimasel ajal halvemaks läinud, või on sellises laa-dis, mis mulle ei meeldi.

Gripitaudist olen õnneks pääsenud, nii et need on peamiselt mu kroonilised hädad, mis vaevavad. Ja siin on väsimus kindlasti üheks kaaspõhjuseks. Aga laupäevast-püha-päevast jätkub parajasti puhkuseks, et jälle üks nädal kadalippu vastu pidada.

Hea küll — vähemalt valgumaks hakkab aeg minema ja ehk tuleb kevad ka sel aastal. Ja sellega ühenduses: kuidas oli «Kevade» filmina?

Kahjuks jäi isegi uue-aasta õnnesoov saamata — vend Roger² püüdis seda asen-dada. Aga eks isegi aasta keskel võib soovida kõike head, tervist, jõudu ja muud!

Parimate tervitustega

Karl Konstantin

1. Ristikivi saatis H. Vihalemale oma romaani «Öilsad südamed ehk kaks sõpra Firenze» (Lund, 1970).

2. Ristikivi romaani «Viimne linn» (Lund, 1962) peategelane.

3. kiri

5. 8. 1970.

Armas Hilja!

Aitäh kirja ja plaatide eest! Katsun nüüd kohe kirjutada, sest ma tean, et kui lükkan selle edasi, ei saa sellest kunagi asja. Mu vastamata kirjade hulk aina kasvab. Ja halb südametunnistus on veel raskem kanda kui töökoorem.

Kes meist kirja võlgu, ei julge otsustada, aga võtan süü meeleldi endale, sest ennast ma tunnen. Ja võlakoorma lisaks nüüd see uus saadeti ilusat muusikat. Nagu ma juba varem olen öelnud, ei ole minust pakisaatjat. Ainult ühe raamatu panin teele. Ma ei mäleta enam hästi, mis ma olen juba saatnud, aga ma arvan siiski, et Sa veel pole saanud «Surma ratsanikke».¹ See peaks vähemalt olema kergem suvine lugemine, kuigi see heal juhul alles varasügisel kohale jõuab. Millegipärast on just sellest raamatust kõige rohkem valesti aru saadud.

«Rõõmulaul» käib ju nüüd ajalehes, nii et sellepoolest olen oma lähtekohta tagasi jõudnud.²

See talv ja kevad on siiski olnud üsna rasked, nii töökoorma, kõikuva tervise kui ka muude pahanduste tõttu. Ja suvi pole sel aastal kahjuks toonud mingit kergendust.

Tagantjärele õnnesoovid juubeliks — kuigi ma ei tea, kas see on midagi, mille puhul maksab õnnitleda. Mäletan oma 50-dat sünnipäeva, mis oli üsna kurb, sest saatuse kurjal tahtel ei saanud seda pühitseda, nagu oleksin tahtnud. Vihmasadu oli teinud maandumiskõlbmatuks Korfu lennuvälja, ja nii ei veetnud ma oma sünnipäeva seal, vaid laeva pardal, turistklassis, kus ma oma sünnipäevalõuna pidin sööma plekkaldrikult. Aga küllap see sobis paremini mu «sotsiaalse päritoluga».

Ja siis on täna sellest täpselt aasta, kui me üle pika aja jälle Stokholmi jaamas kokku saime. Aga täna on ilm olnud üsna vihmane.

Natuke puhkust võtsin juba kevadel välja. Olin Kopenhaagenis, et oma kavatsitava «kriminaalromaaniga» tausta otsida.³ Septembris tuleb päris puhkus ja mul on kavatsus sõita Maltale. Ei tea ainult, kas see õnnestub ja kas ma suudan, sest tervis on viimasel ajal streikinud rohkem kui tavaliselt.

Loodan, et Su puhkus on olnud kosutuseks ja et suudad oma lausa imponeerivat huvid koormat taluda.

Ja lõpuks palju tervist ja kõik muud head soovid!

Sinu

Karl Konstantin.

1. Ristikivi romaan «Surma ratsanikud» (Lund, 1963).

2. Ristikivi romaan «Rõõmulaul» (Lund, 1966) ilmus aastail 1970—1971 ajalehes «Kodumaa». Uhtlasi vihjab Ristikivi asjaolule, et ta oma kirjanduslikku tegevust 1930-ndatel aastatel alustas vestete ja kahe järgneva noorsoojutu avaldamisega ajalehtedes.

3. Ristikivi peab silmas romaani «Kahekordne mäng» (Lund, 1972) eeltõid.

4. kiri

15. nov. 1972

Armas Hilja!

Suur aitäh sünnipäevatervituse ja selle suure lauluvara eest, mis ka tervelt kohale jõudis ja mida mul nüüd tükiks ajaks on kuulda ja nautida. Palun, anna mu tänu ja tervitused edasi ka teistele õnnesoojajale, kellele ma aadresside puudumisel ei saa otse vastata.

Et ma alles nüüd olen mahti ja jõudu saanud hakata kõigile headele inimestele vastama, kes mind mu tähtpäeva puhul on meeles pidanud, sellel on mitu põhjust. Olin juba enne sünnipäeva üsna väsinud, sest see suvi oli väga raske ja pingeline töö tõttu. Ainus hea külg oli sellel, et ma sel suvel ei jõudnud ühtki romaani kirjutada, et sellega jälle häid inimesi kiusata. Küll aga noppisin, peamiselt teiste pealekäimisel, kokku oma senised luulekatsed ajakirjadest ja lausahtlist, ning sain neist lõpuks isegi terve raamatu, millele natuke ülbelt panin nimeks «Inimese teekond».¹ See on nüüd trükist ilmunud ja täna panin ka Sulle ühe eksemplari teele. Loodan, et see kunagi ka kohale jõuab.

Nagu öeldud — suur väsimus. Ma sellepärast tahtsin sünnipäevaks hoopis ära põgeneda. Seda ma tegingi — olin kaks nädalat Kanaaria saartel, kus oli hea ja soe olla (kuigi vahetevahel vihma sadas.) Aga ega ma sellepärast pidustustest pääsenud — ei enne ega pärast seda. Ja nüüd on pime (kuigi veel mitte külm) aeg saabunud, nii et elan edasi peamiselt kukkumise energiaga. Ei ole ju siin maal võimalik veel pensionile minna, see eesõigus on 60-da eluaasta saabudes ainult naistele.

Aga õigupoolest ei sobi sellises kirjas hakata elu üle nurisema. Ja küllap on põhjust nii paljugi eest tänulik olla. Sellepärast veel kord suur tänu kõigi heade soovide ja ilusate kingituste eest.

Parimate tervitustega

Karl Konstantin

1. Ristikivi luulekogu «Inimese teekond» ilmus Lundis 1972. a.

Armas Hiljal

Mitte ei mäleta, kas see oli «Sigtuna väravad»,¹ mille kohta kord kirjutasid, et Sul seda ei ole. Tükk aega ei olnud mul endalgi enam, aga nüüd õnnestus mul saada ühe eksemplari ja panin paari päeva eest ühe Sulle posti. Loodan, et see aegamööda kohale jõuab. Kui ei, hakka taga nõudma, sest ta on ju varem päralt tulnud.

Muidu on mul üsna vähe kirjutada. Ilmad on sel talvel väga vahelduvad, üles ja alla. Aga mu tervis on nagu tasakaaluks ühtlane, s.o. üsna halb. Praegu käin tööl ainult poole päevaga — eks näe, kui kaua sedagi suudab.

Aga ikkagi mõtleb inimene tulevikule ja peab plaane. Nägin hiljuti, et teil on ilmunud üks raamat «Eesti dekabristide» kohta (õieti küll baltisakslastest, kel oli selle liikumisega midagi tegemist). Hajameelne nagu olen, ei märkinud üles raamatu autorit ega tiitlit. Sellepärast on vist päris lootusetu ettevõtte, aga kui siiski kuidagi selle jälile saad, oleksin selle eest väga tänulik. Sest mine tea, ehk jõuan minagi kord ajaloos edasi sammudes nii kaugele. Praegu see näib küll kaunis lootusetu, sest olen viimased viis aastat ainult paigal tammunud. Mitu korda alustanud ja iga kord ise põhjusel pooleli jätnud. Ja nüüd ütleb ka tervis «stopp».

Aga võib-olla hädaldan üleliiga, nagu inimesed ikka, kes pole harjunud haiged olema. Niipalju igatahes on mind lohutatud, et see polevat elukardetav.

Kuidas elad ise? Kas ikka täies hoos kultuurilises tegevuses? Või on Sul aega ka kevade märke tähele panna?

Ma ise nägin paari päeva eest esimese lumikellukese.

Heade tervitustega

Karl Konstantin.

1. Ristikivi ajalooliste novellide kogu «Sigtuna väravad» (Lund, 1968).

6. kiri

26. 8. 1976

Armas Hiljal

Suur tänu kirja eest! Sinu kirjad rõõmustavad mind alati. Kuigi need samal ajal valusalt puudutavad mu südametunnistust. Oled alati nii ettevõtlik ja energiline ja jõuad nii palju. Kuna mina sama aja olen lihtsalt maha maganud.

Nüüd võiksin ajada süü muidugi haiguse kaela. Aga ma tunnen, et lugu poleks sugugi teisiti, kui oleksin täiesti terve. Isegi siis mitte, kui oleks läinud mu esialgse kava kohaselt — s.o. kui oleksin terve ja võtnud alates juulist välja enneaegse pensioni. Oleksin siis lihtsalt mõnu tundnud esimesest vabadusest, muud midagi.

Head töökaaslased laitsid õigel ajal selle mõtte maha ja õigus neil oligi. Sest esialgu on siiski majanduslikult tasuvam vastu võtta haiguseraha.

Kui midagi oleks olnud teisiti, s.o. tervis enam-vähem korras nagu vanasti, oleks ainus erinevus võinud olla see, et oleksin korraks jälle katsunud sõita Kreekasse. Nüüd võin ainult kadedusega kuulda, kuidas see või teine tuttav seda teeb. Sest ise ei julge ma nii pikka reisi ette võtta. Olin mõned päevad tuttavate juures maal, kuulsas Roslagenis. Mäletad ju laulu «Mu kodu on Roslagen Rootsimaa rand». Aga kohe tuli karistus sellegi kergemeelsuse eest: jäin hoopis haigeks. Süda oli kogu aeg paha, nii et tegemist oli isegi oma obligatoorse arstimi allasaamisega ja veel enam alalhoidmisega. Kõik maailm oli valge nagu mõnes moodsas filmis. Arvatavasti oli see siiski digitaalise süü, mida talvest saadik olen pidanud sööma. Isegi nüüd virvendab veel maailm mõnevõrra. Nii et ära imesta kui mu kiri on täis vigu, kuigi kindluse mõttes kirjutatan masinaga.

Nojah, nüüd olen siiski jälle kodus ja antud olukorras on see vahest siiski kõige parem. Kuigi ma ka täna ei usalda kinosse minna, kuigi on aastapäev ja kõik. Täna on nimelt 49 aastat sellest päevast, mil esimest korda käisin kinos. Kino «Endla» — aga seda sa tõenäoliselt üldse pole näinud.

Aga kuna juba on juttu vanadest asjadest, siis tuleme jälle mu «dekabristide» juure. Mul on nüüd siiski lõpuks õnnestunud välja uurida õige raamatu autor ja nimi. See on V. Sein: «Teistsugune parun» ja ilmunud on raamat selle aasta algul «Eesti Raamatu» kirjastusel. Muidugi olen huvitatud ka «Postitööst»¹ ja üldse kõigest muust, mis selleaegset Eesti elu-olu puudutab. Sest vähemalt enda südametunnistuse rahuldamiseks on hea plaanegi teha.

Mu «Rooma päeviku» korrektuurid on siiski juba käigus ja võib-olla ilmub see siiski sel sügisel.²

Oie oli läbikäigul ka Stokholmis ja nägin teda ühel õhtul üle 35 aasta. Ta polnud peaaegu üldse muutunud. Et ta minu ära tundis — küllap mõni õigel ajal andis märku. Olin sel ajal veel nii kõbus, et võisin minna meie rahva seekordsele kokkutulekule.

Aitäh kõigi heade soovide eest. Soovin Sulle omalt poolt ilusat ja huvitavat sügist.

Heade tervitustega

Karl Konstantin

1. Ristikivi peab silmas S. Issakovi koostatud kogumikku «Postitõllaga läbi Eesti-maa. Eestimaa vene kirjanike kujutuses» (Tallinn, 1971).

2. Ristikivi viimane romaan «Rooma päevik» ilmus Lundis 1976. a.

7. kiri

14. 9. 1976

Armas Hilja!

Kiri ja «postitõld»¹ saabusid — suur aitäh nende eest!

Arvatavasti ei olnud sel ajal veel minu kiri kohale jõudnud, kus ma lõpuks sain selle teose jälile, mis kogu selle dekabristide laiviini vallandas. Oled näinud hirmsat vaeva, ja kahtlane on, kas sellest kunagi mingit kasu saab. Sest see pole isegi mitte järgmine, vaid alles ülejärgmine raamat, kus neid andmeid saaks kasutada. Ja järgmine raamat on ka alles uduses kauguses — kas ma selle kunagi valmis saan, kui pole ikka veel, hoovõtmisele vaatamata, ainustki rida paberile pannud. Aga vabandan ennast kogu aeg sellega, et ootan, kuni «Rooma päevik» trükist ilmub.

V. Seina raamatut muidugi ei olnud kuski bibliograafias, kuna see alles sel aastal ilmus. Mis puutub Tõnjanovi romaani,² siis oleks see muidugi huvitav, aga see on nii vana, et vaevalt seda kuskil leidub. Kui see kuidagi peaks ette puutama, siis muidugi suur aitäh, — aga nagu ütlesin, nende asjadega ei ole kiiret.

Ka minu suvi on käest kadunud. See oli ilmastikuliselt siin ilus suvi, vahest natuke kuivavõitu põllumehe ja aedniku seisukohalt. Aga nüüd on tööleminejat ei saa. Esialgu ei ole veel eriti külm ja puud on veel rohelised. Ega siin sellist värvirikast sügist ei olegi kui omal ajal Tartus.

Kui oma kultuurilise tegevuse vaheajal mahti saad, ole hea, kirjuta jälle paar rida. Elan nüüd niikuinii rohkem kirjateel. Näib, et minust enam tööleminejat ei saa.

Soovin Sulle igati palju tervist ja õnne, ning veel kord suur tänu lahke abi eest.

Parimate tervitustega

Karl Konstantin

1. Vt. 6. kiri, märkus 1.

2. J. Tõnjanovi biograafiline romaan dekabrist W. Kuchelbeckerist «Kühlja» ilmus eesti keeles «Eesti Raamatu» väljaandel 1973. a.

8. kiri

9. 7. 1977¹

Armas Hilja!

Aitäh kirjade ja raamatu eest. Nagu sellest selgub, olen jõudnud Sinult saada juba teise kirja, enne kui omalt poolt kirjutamisega hakkama saan. Sel pole tõesti mingit vabandavat põhjust, kui mitte selleks pidada lihtsat laiskust. Võib-olla on väikseks vabanduseks ka see, et ma viimasel ajal kuigi palju pole kodus olnud, vaid lasksin ennast meelitada sõprade juure koduhoidjaks. Ja mul on alati olnud raske ridagi paberile panna, kui ma oma igapäevasest miljööst olen väljas.

On kena, et Su tervis siiski vähehaaval on paranenud. Kuigi ma ei saa öelda seda-sama enda kohta, pean siiski olema tänulik, et ei ole läinud halvemaks. Ja sügisel ongi lõpuks aeg käes, mil päris seaduslikult võin minna pensionile. Oma kergemeelsuses olen isegi kavatsenud jälle sügisel kord Kreekasse sõita. Eks näe, kas see saab teoks. Kui tervis ootamatult halvemaks ei lähe, peaks see olema võimalik.

Suvi on siin kahjuks olnud üsna vihmane ja külm. Lootus et «koduhoijaks» ole-mise ajal saan päevitada, ei ole seni teostunud. Näen suve peamiselt läbi akna. Kui see vähemalt oleks põhjuseks, et saan midagi teha, nii nagu oli veel kümme aastat tagasi, kui ka olid vihmased suved, mis alati said ühe romaani põhjuseks. Nojah, aga eks ma ole küllalt juba vaest lugejaskonda kiusanud.

Loodan, et Su suvepuhkused ja eelkõige eelolev Moskva-reis õnnestuvad. Ja et varsti jälle võin Sinust kuulda.

Kõigi heade soovidega

tervitades

Karl Konstantin

1. See kiri on nähtavasti üks viimaseid Ristikivi kirju. Karl Ristikivi suri Stockholmis 19. juulil 1977.

Koostanud ja kommenteerinud Rutt Hinrikus

Minni Nurme esimesed luulekogud ajapöörises

Tundub, et Minni Nurme tasane ja lahke, mõistev ja kaastundlik vaim on viibinud meie lähedal kogu aeg, terve igaviku. Tema vagune, ent visalt maa-ema juurtest kinnihoidev luulesõna on ikka andnud nii valu- kui rõõmusööme, kandnud ema muret oma kodu korrasoleku pärast, puhtuse pärast enese sees, teinud seda hinge valgelt, elutõe otsingul. On ju temagi eluteele läinud, saatjaks oma ema elutarkus: «Emäsüda om ku lävepakk, kost latse üle traavive. Mis teta, nuur elu tahab eläde, ninda om sii ilmavärk luudu. Küll igäüts saab elun vaiva näta, kus sa mudu, aga omast vaivast om suutäis magusamb» («Teose sünd», Tallinn, 1976, lk. 203).

Jõudis temagi kodutalust linna, läbis pika tagalatee umkeelsena võõrsil, kodumullast kaugel, et taas Eestimaaale jõuda «kõike uueks looma», uueks laulma. Ja nii algas tema luuletajaelu vaev, vaev end kuuldavaks luuletada luulekurdil ajal, teatavate teemade kultuses. Tundes nüüd (pärast tosinat luuleraamatut) tema luuletajaloomust, pole raske sedastada, et ta ei pidanudki tollasesse raami mahtuma. Seda näitlikustavam on too (luule)vaimu ja võimu ettemääratud tulemusena heitlus noli kaugel neljakümne aastal neljakümne aasta eest.

Siin vaadeldavad raamatukesed on «Sünnimuld» (ilmunud 1945) ja «Pikalt teelt» (1947). Oma valiku neist kahest on autor andnud kolmandas luulekogus «Juurred mullas» (1957), samuti «Maarjaheinas» (1967).

Minni Nurme oli juba Tallinna saabudes Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu liige, mida polnud paljud tema kaasvõitlejad, kellest enamik (ühtekokku 17) sai selleks alles 1945. a. detsembris. Ta oli osalenud Nõukogude Eesti hünni loomise eeltöodes 1944. a. kevadel («Looming» 1947, nr. 1, lk. 39). Nood esimesed sõjajärgsed aastad olid täis tähtsaid otsuseid ja koosolekuid, kõnedes öeldu polnud tihti mitte seisukoht, vaid vankumatult täidetav direktiiv, juhend, kuidas toimida ja keda ühele või teisele poole kujutletavat rindejoont asetada. Sõda jätkus siserindeil, sest vastavalt Stalini kurikuulsale teesile pidi klassivõitlus sotsialismi edenedes üha teravnema. Eriti andis see end tunda noorte liiduvabariikide elus. Ja luule oma ühiskonnatundlikkusega sai küllap enim kannatada. Kõigepealt ilmus luuleraamatuid vähe: aastail 1945–1949 kokku 28 kogu (neist M. Raualt 5, J. Schmuulilt 4, J. Barbaruselt 3, M. Nurmelt, R. Parvelt ja D. Vaaranilt igaühelt 2), ja teiseks sai juba ilmunulegi osaks üha karmim kriitiline tähelepanu, mis suunas luuletajad «teemasid»

täitma, olema «inimhingede insener» (J. Stalin). Luulele jäeti vaid innustavpaljastav, s.t. loosunglik roll. Ent päris alguses polnud kõik veel nii drastiline. Asjaosalistelegi tundus, et areneb meie tänase «perestroika» vaimus avalik demokraatlik kultuurielu. Koos ideoloogiliste sõnakõksudega, ent mitte rohkem. Tegelikku küüned löid näkku veidi hiljem.

1950. a. 14. oktoobri «Sirbis ja Vasaras» (nr. 41) alustab Aira Kaal oma artiklit «Kunstilise meisterlikkuse kriitikast» nõnda: «Meil on viimaste aastate jooksul palju kriitika osaliseks saanud R. Rohu klassivõitlust moonutav romaan «Kaks perekonda», Minni Nurme pessimistlik värsikogu «Pikalt teelt», H. Raudsepa «Minu esimesed kodud», Paul Pinna memuaarid jt. kui ideelagedad, nõukogude kirjandusele võõrad teosed.» Need olid raudsed süüdistused. Kuidas nendeni jõuti Minni Nurme puhul?

Minni Nurme esikkogust (trükkida antud 22. II 1945) annab esmalt märku sama aasta 31. märtsi «Sirp ja Vasar» (nr. 13): «Luuletustest on plaani kuuluv M. Nurme kogu: Kodumuld juba ilmunud.» Seega pealkirigi on viimasel hetkel muutunud: sõnade vahetamise rituaal, mis pole ka hiljem meie kirjastamispraktikale võõras. «Sünnimuld» ilmub 23 luuletusega 4 tsükliks. Annab oodata 1945. aasta oktoobri algust, enne kui saabub reageering. Teisi sel aastal luulesse tulijaid arvustab «Sirp ja Vasar» varemgi, ainult Minni Nurmet mitte. Siiski: «Postimees» (27. VII 1945, nr. 162) avaldas Leo Anveldi arvustuse, mille soojad ja selged seisukohad («...siin pole lõhestunud problemaatilisi meeleolusid ega rafineeritud intellektuaalseid targutusi, küll aga elu jätkamise, kasvutamise ning hella hoidmise lihtsat õnne...»), isegi näitejupid, edasine nuri pidistas.

Alles 3. oktoobril 1945. aastal toimub Kirjanike Liidus noorte luuletajate arvustusõhtu, mille ettekande Paul Viidingilt «Neli luuletuste esikkogu» ning sõnavõtte kokkuvõtte toob ära 6. oktoobri «Sirp ja Vasar» (nr. 40). Esineja nendib, et parim osa «Sünnimullast», «ühtlasi ka märkimisväärne saavutus, on veetlev tsükli «Mägestikukülas». [— — —] Üllatab nende piltide tõetruudus, nägelikkus, tundeline toonitus. Luuletajal õnnestub suurel määral seda edasi anda, mida ta näeb ja tunneb. Meie jaoks ikkagi eksootiline maastik ja võõrad inimesed ei ole neil luuletustes mingisugusteks abstraktseteks konstruktsioonideks, see pole Uzbekistan ainult nimepidi, vaid sellele maale iseloomulikkus on tabatud olulises. [— — —] Nurme temaatika on õige mitmekesine ja avar, ta on

valitud otstarbekalt. [— —] igatsuste motiivid, mis sõjapäevil, mil aeg perekonnad laiali pillutas, elus igal sammul esi- nesid, on Nurmel üheks rikkalikumaks inspi ratsiooni allikaks; aga luuletaja näitab ka seda, kuidas leinast ja igatsusest teadli ku inimese käes, kes teab, mida ta tahab ja kes tunnetab, milline on ajaloo käsk, kasvab välja võitlev tegu». Arvustaja peab ebaõnnestunuks kolme luuletust: «Orja- viiul», «Mälestused» («Maarjaheinas» seest!) ja «Emake Volga», ent võtab kokku: «Min ni Nurmee on rikas luuletaja-anna, tal on elu terviklikku nägemist ja mõistmist...» Vaadeldavate autorite võrdlemine annab tulemuseks: «Kui neist neljast luuletusko gust Minni Nurmee oma on kõige hapra- malt-lüüriline, Debora Vaarandi oma [«Põ- leva laotuse all»] kõige romantilisem, Ralf Parve oma [«Sõduri südamest»] kõige läh emal klassika kujundusreeglitele, siis Aira Kaalu oma [«Ma ei anna relva käest»] tundub kõige nõukogulikum selle sõna agiteerivas tähenduses.» Kui koosole- kul teiste noorautorite puhul ei tundu eriti olevat küsitavusi nende luuleloome sihisea- des, siis Minni Nurmee puhul tekib tülse ar- vustamine, mille algatab O. Urgart: «Sm. Viiding on aga oma ettekandes jät nud täiesti märkimata ideoloogilised puudused. M. Nurmee loomingus esineb ilmne kallak biologismi ja freudismi. Nurmee lähtetüüp on Põrgupõhja Vanapagan — tugev tööka- ru, suur sõoja, võimas sigitaja. [— —] Ka kujutelmad loodusest on freudistlikult häälestatud sigitamise, imetamise ja tao- liste motiividega: päike veereb kui piima- pisar, eluasemed tuikavad kui rinnad, lendur istub õhusülle jne. Nõukogude luulele on see võõras. Nurmee teised luule- tused, kus need bioloogilised momendid puuduvad, on aga vähem elamuslikud.» Enamik sõnavõtnuid vaidleb sellisele trak- teeringule vastu: «Ka Minni Nurmee ise on juba nõukogude teema» (N. And- resen); «Tuleb hinnata elurõõmu, ürg- sust ja naiselikkust. Ka elujaatamine on omamoodi võitlus. Minni Nurmee luuleta- jana lähtub emalikkusest ja on selles eht- ne ning omapärane» (A. Alle); «Ka Nur- mee suhtes tunduvad ülestõstetud ideoloogi- lised puudused leiutatuina» (P. Viiding); «Ka ranget instinktidevastasust ei saa liia- le viia. Nurmee aga valitseb instinkti. Peab olema vabadus oma tunnete väljendami- sel» (R. Sirge). D. Vaarandi muretseb ül- disemaltki: «Nõukogude teema piiramises on suur oht. Nii võib meil kõigil praegu, rahu ajal, tulla kitsas kätte. Nüüd... tuleb võid-elda, et elurõõmu ja optimismi uuesti kät- te saada.» Ainult O. Urgart raiub nagu rauda: «Nurmee on biologism süsteemiks, mis läbib kogu loomingu.» On toimumas adutav jagunemine, mis edaspidises oman- dab üha uusi varjundeid ning kallutab hin- dajaid end ümber hindama.

Ainsas neljakümnendate aastate «Loo- mingusse» (1946, nr. 2) mahtuvas ülevaa- tes «Eesti luule 1945. aastal», mis ka oli aluseks arutluskooale, leiab August Sang, et kuue (see oli tollase luule vilja- kaim kirjastusaasta) oma kogu ilmutanu

seas on võrdlemisi aeglaselt valminud Minni Nurmee. «Kuigi tal ka «Sünnimul- las» ei ole veel vajalikku küpsust ja kind- lust, on ta oma pärisala siiski leidnud. See näib olevat tagasihoidlik idüll — kodumä- lestused, väike ja vaikse olemise veetluse, tagasihoidlik armastus ja ematunded.» Me ei saa «Nurmee praegusel idüllikaugel ajal lugeda meie kirjanduse aktivistide hulka. Sellegipoolest ei oleks mõtet näiteks ette heita, et Nurmee luule ei ole küllalt nõukogulik» (lk. 210). Maksab tähele pan- na, et veel pole omandanud «idüll» kurja- kuulutatavat varjundit, mis mässib enesesse luulekogu «Pikalt teelt» saatuse. Ja kui- das kõik needsamad arusaamad (ka üha rõhutatav vähene side oma ajaga) Minni Nurmee luule kohta tulevad taas esile viie- kümnendail ja kuuekümnendail hoopis suu- rema mõistapüüdmise taustal: vt. näiteks E. Nirgi arvustust M. Nurmee kogule «Juur- red mullas» («Keel ja Kirjandus» 1958, nr. 1, lk. 42—44), mis on otseselt parafras P. Viidingu arvustusele luulekogu «Pikalt teelt» kohta, mida käsitleme allpool, või R. Krusteni käsitlust «Metsõunapuu» (1963) puhul («Keel ja Kirjandus» 1964, nr. 6, lk. 372—374).

Ent neil rahukevadeid loendavil aastail suunati sõja ikkett vabanenud kirjan- dust «uutele radadele» kindla administraa- torikäega. Nii ilmus UK(b)P Keskkomitee otsus 14. augustist 1946 «Ajakirjadest «Zvezda» ja «Leningrad», mis käivitas pal- ju pragmaatilisi arusaamu. Tasub meenu- tada, et selle otsuse musternäide, «meie rahvale võõra tühise ideelageda luule tüü- biline esindaja», oli Anna Ahmatova. Tol- lele otsusele reageerib kohe artikliga «Märkusi kirjanduslikest päevaküsimustest» N. Karotamm («Rahva Häl» 1. IX 1946, nr. 119), kus ta loetleb 13 punkti eesti kirjanike töö vajakajäämis. Nende seas on kirjanduskriitika formalistlikkus, abstrakt- sus; «Loomingu» toimetuse töö liberaal- sus [vastav otsus ajakirja töö kohta järg- neb EK(b)P Keskkomitee büroolt 18. sep- tembril], nimelt teemade täitmatuse, aja nõudele reageerimatus, aga ka see, et «nii mõnigi kirjanik pole seni veel enesekriitili- selt sõna võtnud ebaprogressiivsete või ko- guni reaktiooniliste momentide kohta oma kirjanduslikus minevikus». Kümme päeva hiljem, 10. septembril, kõnes vabariiklikul nõupidamisel ideoloogiatöö küsimuste koh- ta mindi juba konkreetselt ka nimede ni- metamisel, näiteks: «Kommunist Debora Vaarandi avaldab oma luuletustes lausa masendavaid üksinduse meeleolusid ja elutahte puudumist, millest paistab, et ei ole muud pääsu, kui elust ja maailmast lahkuda ja surra. Seltsimehed, niisugune ideestik on meile täiesti võõras» (N. Ka- rotamm, Nõukogude Eesti kultuurikü- simusi. Tallinn, 1947, lk. 130). Selles õhk- konnas toimus 1946. a. lõpul (24.—26. no- vembrini) I eesti nõukogude kirjanike kongress.

Oma luulealases ettekandes sellel kong- ressil ütles N. Andresen «Sünnimulla» koh- ta: «See peamiselt Suure Isamaasõja ajal Nõukogude Liidu tagalas valminud luule-

tuskogu tekitab ärevusetunde puhtisliklike motiivide väga suure ülekaaluga võitlevaist, õieti enesesse isoleerumisega. [— — —] Ei ole kahtlust Minni Nurme kui kodaniku suhtumises meie võitlusse Suures Isamaasõjas ja samuti ka kunstnikuvõimetes, kuid ometi on see võitlusteadvuse puudus, psühholoogiline deserteerimine, kui ta muidu hea armastusluuletuse eeldustega «Allikas» öhkab: «Kuigi Punaväest sa koju veel ei jõua» — mis jääbki luuletuse juhtmotiiviks, mitte aga rõõm, et ka tema mees võitleb.» Ka kokkuvõttev hinnang on järsk: «patriootlikult kohusetundelt vajakajätva luuletuskogu» sedastamine («Looming» 1947, nr. 1/2, lk. 40). On toimunud muutus hinnanguis, enam ei vaielda ühe või teise tema lubatavuse või mittelubatavuse piiridel, mitmesuguste suhtumisvõimaluste üle, vaid piiritulbad on maha pandud ja otsuseid langetatakse nende järgi. Eduard Päll võis küll oma sõnavõtus sel kongressil öelda: «Kui aga loodust kujutame tema karges ilus, mis annab nõukogude inimesele elujõudu, optimismi, rõõmu, siis oleks lausa mõlletus niisugust loodusekirjeldust pidada apoliitiliseks ainult sellepärast, et selles puudub punane lipp...» («Looming» 1947, nr. 1/2, lk. 105), niisamuti N. Karotamm (vt. viidatud teost, lk. 211), ent kui palju sõltub siin hindajast, näitab Minni Nurme luule lugu liigagi selgesti. Astudes ajas aastakese või paar edasi näeme, et needsamad argumentid pädavad üha ja üha ja et esimese kivi viskajad saavad pea isegi pihta ja et pole ette teada, kes on järgmine, kes on piirikupitsaid enda kasuks/kahjuks nihutanud. Võim tegutses omade inimeste kätega. Tihti oli see ainult tõlgendustehnika küsimus, kui suureks ühe või teise paturegistrit puhuda. (Ja maksab märgata, et mingisugust «võitlusteadvust» ootame või loodame ka tänaseilt luulesse tulijailt, olgu see «jõulisuse» ootus vmt.)

Minni Nurme luuleraamat «Pikalt teelt» (18 luuletust + poem; trükkida antud 19. XI 1947), mille nimipoemi «Looming» laialt tutvustas väljavõttudega oma veergudel (1946, nr. 1, nr. 7—8; 1947, nr. 1/2, 4), sai pingsa tähelepanu osaliseks. Teda arutati juba 1948. a. veebruaril algul Kirjanike Liidu arutluskoosolekul, mille avas kriitilise ettekandega O. Urgart. See koosolek on leidnud kajastamist nii «Sirbis ja Vasaras» (7. II 1948, nr. 6) kui ka «Loomingus» (1948, nr. 3, lk. 381) ja «Rahva Hääles» (5. II 1948, nr. 29). Esineja leidis («Sirbi ja Vasara» refereeringus): «Sisuliselt näitab aga luuletuskogu tagasilangust võrreldes autori esimese värsikoguga. Ideoloogilised väärtused ei avaldu niivõrd selgesti üksikuis luuletaja lauseis ja seetõttu ei kerkinud need nii teravalt esile ka üksikute luuletuste ilmunisel ajakirjades. Koondatuna koguses aga tajume puudusi eriti teravalt. Need puudused peituvad autori elutunnetuses.» Nimipoemist, mille käivitab ja mille kangelannat jälitab tema lapse surm, ei leia arutleja muud kui kitsast perekonnaelupilti, ei sõja vabastusmissiooni, ei viha fašistide vastu.

Ja lõpuks: «Edasi märgib sm. Urgart,

et Minni Nurme käsitleb kannatusi mingi positiivse nähtusena, idealiseerituna. Kannatused tunduvad õnne eeltingimusena. [— — —] Ka teistes luuletükkides kipuvad domineerima muremõtted ja kannatuse meeleolud, kuigi üksikult võttes paistavad luuletused võrdlemisi realistlikena. Autor väldib ka konkreetsuse sissetoomist, luule sidumist meie nõukoguliku tänapäevaga.» Oma lemmikratsut «biologismi» pole Urgartil vaja enam oluliselt rõhutada, niigi on tulemus selge. Tasub juhtida tähelepanu uuele momendile M. Nurme arvustamisel: tema luuletustel iseenesest pole vigagi, aga nende kogumõju on halvav. Ning «arvukais sõnavõttudes» («Rahva Hääle» järgi üheteistkümmes) «küldiselt ühineti sm. Urgarti poolt avaldatud mõtetega». J. Semper: «Isamaasõda nagu ei olekski autorile vabastav, õnnetoov. Sama meeleolu on maksev ka tagala kirjeldamisel. Ei näe tagalale tüüpilist pinget, tööõõmu, autori meeleoluks on väsimus. [— — —] Autor on kapseldunud oma isiksuse tsitadelli, ta ei leia õnne ühiskonna elust, töö ja võitlus on talle ainult kõrvalise tähtsusega. Autori õnn tuleneb rahu ja puhkuse väikekodanlikust tunnetamisest. [— — —] Luuletuskogus ei ole nähtud nõukogude inimest, on laskutud mahajäänud, isegi pessimistlikes meeleoludesse, mis on meile võõras ja kahjulik.» A. Alle (meenutagem tema heatahtlikkust Minni Nurme eelmise kogu arutelult): «Luuletuskogu ei kasvata meie lugejais, eriti noortes võitlusvaimu, vaid hoopis mandumis-, resignatsioonimeeleolusid. [— — —] See on seda kahjulikum, et see toimub küllalt kunstipärase vormis.» Luuletaja R. Parve leiab, et süüdi on ka kogu vastutav toimetaja (A. Tulik) ja kirjastus ning et («Rahva Hääle» refereeringus) «Minni Nurme õpib küll Marksismi-Leninismi Ohtuülikoolis, on seal kirjanike perest üks paremaid õpilasi, kuid nähtavasti ei oska ta veel teooriat siduda praktikaga, loomingulise tööga». Esines ka autor, kes «nõustus esitatud kriitikaga ja avaldas kolleegidele tänu esinenud puuduste kättenäitamise eest, mis võimaldab tulevikus neid vältida» («Looming» 1948, nr. 3, lk. 371). (Patukahetsus tormis.) «Rahva Hääle» kommenteeris toimunut nii: «Koosolek oli asjalik ja põhjalik, nõuandev ja juhatav, libastumata kordagi autori materdamise, mahategemise, hävitamise tooni. [— — —] See oli esimene juhus, kus Kirjanike Liit esimesena avastas ja võttis karmi kriitika alla ilmunud kirjandusliku teose ideoloogilise nõrkuse, vigatloomise. [— — —] See on kindlamaks tagatiseks, et ei ole kaugel aeg, kus meil ideeliselt nõrkade ja koguni väärate raamatute trükist ilmumine ei ole enam võimalik.»

Luule tähenduse avamine allutus poliitikaelu reeglitele ja kategooriatele, nii et ta lüürikapoole habras koor murdus kergesti pomm-sõnade sajus. Minni Nurmest polnud ajavooluga kohanejat.

«Loomingus» nr. 3 (1948, lk. 371—377) analüüsis luulekogu pikemalt (ilmselt püüeldes kompromissile oma südametunistuse ja ülaltoodud koosoleku vaimu jär-

gimise vahel) P. Viiding (kellele seegi kirjutis hiljem süüks pandi), kes samuti leidis, «et selles luuletuskogus on midagi vilutu, et ta ei sisenda minusse neid üllaid elamusi, mida ma luuletustest tahan saada, vaid kisub mind kuhugi, kuhu ma minna ei taha». Kokkuvõttes sõnastus selle ebamugavusetunde põhjus nõnda: «...luuletuskogus kajastuv autori maailmamõistmine tervikuna on liiga tundeline elu tegelikkuses esinevate eitavate külgede nägemisel ja liiga jahe, liiga vähe kirklik elu suurte väärtuste nägemisel.» Arvustaja leiab ballaadist «Linda» «pika ekskursiooni nukruse ja pessimismi radadele», tsüklite «Ilusa ilmaga» ning «Päevikulehti» kohta aga väidab, et «kõiki koos, tervikuna võttes — nad dokumenteerivad üht ideelist hoiakut, mis äratav, peab äratama vastuvaidlust, millele tuleb kindlasti vastu astuda». (Milline vankuv sõnastus!) Sest «rahust räägib luuletaja väga palju, võidust ja tööst aga koguni vähe. Ja, mis veel tähtsam, rahust räägib ta kõige sagedamini kui puhkusest». Looduses ollakse «kauget maailma kärast?». Ja «üksiku inimese suhtele looduse iluga antakse peaaegu ainus väärtus kõigi nende väärtuste hulgas, mis elu elamisväärsuseks teevadki». Siinsetes luuletustes «väljendub naudisklemine staatilisest, paigalpäisvast rahust, mis valitseb kaugeis nurgakestes, kuhu hästi ei ulatu meie igapäevane elu, kuhu ei ulatu need tormilised edasiviivad hood, mis on ometi iseloomulikud meie nõukogude ühiskonnale. Ning selle paigalseisu vaatlemisega kaasub nukker, pessimistlik saatetoon. [— — —] Ometi me teame, et võitlev ja töötav nõukogude inimene ei kannata sihtide selgusetuse all, et ta näeb oma teed vägagi hästi». Veel saame teada, et autor «toetub dekadentlikele eeskujudele», et «meie lugejale maailm ei ole hädaorg» ja et juba varem oli ajakirjanduses juhitud tähelepanu sellele, «et autoril on ühekülgne, liialdatud huvi elava looduse sünni ja suremise, loodusliku elujõu esiletõstmisele. [— — —] Autori teesiks.... on see: sündigu mistahes, orgaanilise elu põhijõud on nii tugevad, et nad igal juhul võidavad kõik võimalikud raskused ja hädad.... [— — —] ...see on määratu kaugele põgenemine tegelikkusest. [— — —] ...kui ta vastuolude ületamisel, mis inimest elus saadavad, ühiskondlikult pinnalt ära bio-

loogilisele pinnale põgeneb». Poeemi «Pikalt teelt» ebaõnnestumise põhjust nähakse selle «vales vundamendis», sest siin «piirab autor oma ülesande peamiselt kitsalt isiklike ja perekondlike elamustega sõjaja taustal. [— — —] Aina mure, aina kannatus, aina piin selle pärast, et sõda katkestas isikliku perekonnaidüllil, sundis lahkuma kodunt, elama lahus mehest, [— — —] Kuid mis kõige tähtsam: selles suures heitluses, mille taustal areneb poemi sündmustik, ei tohi näha ainult või ka peamiselt kannatust, vaid vastupidi — iseloomulik sellele ajastule on võitlev hoiak». Arvustuse lõpus soovitatakse autoril süüvida «dialektilise materialismi ja marksismi-leniniemi alustesse», mida too ju hoolasti ja edukalt juba tegi, nagu märkis eeloodud koosolekul R. Parve. Ent mis põhilisim — enam ei räägita instinktilde elu võimalikkusest, enam ei targutata «üksi loodusega» või «pere ringis» tähenduse üle, see on pöördumatu möödanik. Ja iga luuletaja «möödalask» ettekirjutatust maksab talle valusasti kätte. Ja kes kord mingiks «näitenumbriks» oli saanud, see selleks ka jäi. Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu loomingulisel konverentsil 1. juunil 1948 («Sirp ja Vasar» 5. VI 1948, nr. 23) kinnistas ülaloodut A. Sang: «M. Nurme kogus «Pikalt teelt» on peagu ainuvalitsevad meeleolu- ja looduspildid, kuid neis ei leidu midagi meie aega iseloomustavat. Nurme on neis luuletustes tagasi tõmbunud oma ajast ja ühiskonnast. Tema ellusuhtumine on passiivne, meie tänapäevale võõras.» Minni Nurmelt ilmuvad veel luuletused 1948. a. «Loominguis», ent 1949. aastal enam mitte.

Oma suhtumise toimumusse on Minni Nurme aastaid hiljem sõnastanud talle omase malbusega («Keel ja Kirjandus» 1961, nr. 9, lk. 551): «Luuletuskogu «Sünnimuld» sisaldab värse, mida tollal küll põhjas, küll lõunas pisikesse kulunud märkmikku kirjutasin.... Ka luuletuskogu «Pikalt teelt» veereb sõjaradadel, kahjuks nuhtles kriitika seda salmikogu rängalt. Siis alustasin tõlketööd.... Järgmise, kolmanda luuletuskogu ilmumiseni kulus kümme aastat.... Kuidas on lugu minu kirjanikuks kujunemisega, seda ei tea öelda, aga loodan, et kujunen veel, kui edasi töötan.» On töötanud tänaseni.

Julius Urt

Kesk-Eesti metsadest Kanada suurlinna

Üks meie kõrvalisemaid, raskesti juurdepääsetavaid paikkondi asub Kesk-Eestis Suure-Jaani ja Vändra vahel, kust laisalt voolav Pärnu jõgi koos oma harudega juhib liigvett Liivi lahte. Niiskeist metsamaastikest on suudetud põllumaad harida vähem kui mujal, ka maanteid kohtame hoopis hõredamalt. Siin Kõpu metsades asus Aidu valda kuuluv Kiini talu, mille peremeheks selle sajandi esimesel kolmandikul oli Juhan Neumann. Tema peres sündis seitse last (üks neist suri küll mudilasena), nooremad tütreid rühkisid välja suurde maailma ning said kirjanikeks — üks Salme Ekbaumi, teine Minni Nurme nimega.

Seitsekümmend viis aastat tagasi, 22. oktoobril (vkj. 9. X) 1912 sündinud Salme Neumanni haridustee algas väikeses Taki koolimajas, viis talve astus ta aga läbi rietsade ja üle niiskete heinamaade endisesse Kõpu mõisa häärberisse, kuhu oli asutatud 6-klassiline algkool. Kõpust oli pikk vankrisõit Viljandisse küllaltki ebamugav, kuid keskhariiduse saamiseks oli see linn kõige ligemal. Salme lõpetas 1930. a. Viljandi Eesti Haridusseltsi Tütarlaste Gümnaasiumi ning läks Tartu ülikooli rohuteadust õppima. Et teisedki Kiini talu lapsed vajasisid jalgadele aitamist, siis pidi tudeng enda koolitamiseks lisateenistust otsima. Töötades maa-apteekides farmatseudina ja Tallinna Maapangas ametnikuna, jõudis Salme Neumann ülikoolistudiomiga enne sõda lõpule ning abiellus kodutalu lähedusest pärineva põllumajandusteadlase Artur Ekbaumiga. Viimase heitsid fašistlikud okupandid sõja-aastail poliitiliste süüdistustega Tallinna Keskvanglasse. Kui sakslaste võim Eestis hakkas varisema, siis praotati vanglauksi ning Artur Ekbaumgi pääses välja. Pärast seda otsustasid Ekbaumid Eestist lahkuda. 1944. a. sügisel saabusid nad Rootsi, kus tulevane kirjanik töötas mõnda aega farmatseudina Stockholmis. Hiljem siirdusid Ekbaumid Rootsist Kanadasse ja rajasid kodu Torontos. Salme Ekbaum on käinud korduvalt Eestis NSV-s, viimati selle aasta suvel.

Tartu ülikoolis oli Salme Ekbaum tõtanud kuulama ka mõningaid kirjandusloenguid ning sai neist kirjanduslikku äratust. Ta hakkas ka ise kirjutama, jõudis veel Eestis valmis saada romaani «Madulitilia», kuid nii see kui ka muud proovitööd jäid käsikirja ning kirjanikuks kujunes ta alles välismaal. Debüütteoseks sai Rootsis avaldatud haiglaelu kujutav romaan «Valge maja» (1946), mille aine oli suurel määral autobiograafiline: autor oli pidanud enne sõda üle aasta lamama peritoniidiga Tartus Maarjamõisa kliinikus. Tüübilt on «Valge maja» õigupoolest kujunemisromaan — see jälgib ligi kümneaastase tegevusaja jooksul haige tütarlapse kasvamist naiseks ja arstiks.

Järgmisena hakkas Salme Ekbaum juba ulatuslikumat kirjanduslikku kavatsust realiseerima: mõne aastaga kirjutas ta suur-

talude ja selle pere saatust 1940-ndail aastail kujutava triloogia «Ilmapõllu inimesed» (1948), «Lindprii talu» (1951) ja «Külaliseks on ootus» (1952). Proloogis esitatud 1930-ndate aasta lõpu taluelupildistuse eeskujuks on olnud autori kodukoha maastikud ja miljö, sealt pärineb ka mõningaid tegelaste prototüüpe. Põhiliselt kujutab aga esimene raamat Ilmapõllu suured lahkumised sõja-aastail: üks perepoeg langeb Punaarmee, teine rähkleb Oma-kaitstes ning saab hiljem surma metsavennana, tütreid oma meestega põgenevad kalapaadiga Rootsi, ohtlikul mereteekonnal hakkab väimees Kaarel Kajari. Nii kujuneb Ilmapõllu inimeste saatuse dramaatiliseks ja kurvaks, talu tühjeneb, perenaiseks jääb vaesest «punasest» perest pärinev minia Maret.

Kui triloogia algusraamatule annavad süinge värvi rängad ajaloosündmused, siis teises osas («Lindprii talu») muutub kujutamiseviis liiga tendentslikuks, kirjanik on siin ilma isikliku kogemusest ja maalib võõrsile ulatunud kuulujuttude põhjal sõjajärgsest Eesti külast virildunud pildi.

Siinsele lugejale tundub kõige huvitavam triloogiat lõpetav raamat «Külaliseks on ootus», mis jutustab Ilmapõllu peretütarde Aino Rünga ja Leena Kajari saatusest võõrsil. Esitatud on see Aino päevaamatuna. Mitmesuguste iseloomulike detailide ja sümbolkujundite abil on kirjanik mõjukalt väljendanud pagulasmeeleolusid, mille all kannatab eriti tundehehl Aino. Upris ebamugav on tal kontori-ametnikuna Rootsis, ei too talle rõõmu ka Kanada, kus tal tuleb hakata leiba teenima teise eestlase teenijana. Väikelinna elu on üksluine, ümbritsevatel inimestel puuduvad vaimsed huvid, tühistest asjadest sünnib rohkesti konflikte juba eestlaste

endi keskel, peale selle on kogu aeg tunda pärisraha vaenulikkust hoiakut sisserännanute vastu. «On kerge jagada kepihoop sellele, kes on võõras ja kodumaata. Keegi ei ütle sulle otse midagi, aga niipalju varjatud ülekohut, et see sööb lõpuks läbi nagu rooste.»¹ Nii kirjutab oma päevaarvamatusse Aino Rünk, kes on hakanud kahtlema trilooja esimestes raamatutes ülistatud omanikutundes ning avastab varem kiidetud ühiskonna mitmesuguseid varjukülgi. Korduvalt jälitab teda mõte elu tühjajooksimisest võõrsil: «Nüüd oleme nagu kevadel keldrisse jäänud kartulid, ajame küll võsusi, me igatsusniiidid on ebaolulikulikult pikad, neil puudub muld ja valgus. Imeme iseendid tühjaks ja kulutame tühjade kividega jahvatamisele oma jõu.»² Oma mehest lahkuläinud Aino on õnnetu ka seetõttu, et tema armastatu Edgar Parve kohta levivad väga vastandlikud kuuldused. Autor lõpetab siiski Aino süžee liini õnneliku perspektiiviga, lastes trilooja lõpplehekülgedel ilmuda tol salapärasel mehel Kanadasse Ainot taga otsima.

S. Ekbaum teab hästi emigrantide elu nii Rootsis kui ka Kanadas ning Ilmapõllu-trilooja lõpuraamatus tunneme, et autorit võib usaldada.

Pärast triloojat asus S. Ekbaum oma senist aineriingi (haiglamiljöö, Viljandi-maa taluelu ja pagulaste käekäik) teist korda läbi kirjutama. Toetunud Ilmapõllu talu kujutamisel jaolt emigrantlikele ajalookontseptsioonidele, jätkab ta nüüd Eesti külaelu näitamist märksa rahulikumalt ja objektiivsemalt, osates koguni klassivõitluse ilminguid hoopis tõepärasemalt vaadelda. Lapsepõlvemuljeid metsade rüppe peitunud külast kasutas ta taas romaani-des «Süteoja» (1957) ja «Oigusenõudja» (1962), kuid suurelt jaolt baseerub neil ka pühaapävakarjuse mälestusteks nimetatud memuaarteos «Veimevakk» (1964).

«Süteoja» maastikupilt on võetud autori kodukoha naabruses asunud Songa metsavahitalust, mõisahäärberisse paigutatud kooli miljöö ja õpetajate prototüübid pärinevad Suure-Kõpu koolist. Romaan on lüürilise ilmega, poeetilise kaasaalamisega on kujutatud ümbritsevat laanepilti, koolielu seiku meeleolustab mälestuste hõng. Süžeele moodustab kahest erinevast keskkonnast pärineva noore armastuslugu: linnast tulnud 18-aastane õpetajanna ja temast paar aastat noorem kohalik koolipoiss kiinduvad teineteisesse. Metsatalus üleskasvanud Mattias õpib küll veel teisteski koolides ning siirdub koguni linna müüjaks, ent ihkab maale tagasi. Tema armastatu, muusikakoolist tulnud õpetajanna Astrid ei tunne end aga hästi liigajalikus talumiljöö. Ja ei olegi sel romaanil õnneliku lõppu: tagasivõidetud kodutalu nimel ütleb Mattias lahti oma armsamast.

«Oigusenõudjas» on tulipunkti seatud külainimeste sotsiaalsed vahekorrad. Kau-na suuritalu pops Toom Turulell hakkab õigust nõudma ning popsiseaduse põhjal endale taotlema oma majasist-maatükki. Kuid suuritalunikuga vägikaika vedamine käib kehvikule üle jõu ning teose lõpul

neab sirgjooneline ja kangekaelne pops kapituleeruma. Aga romaani kõige sümpaatsemaks tegelaseks jääb sotsiaalse ülekohtu vastu protestiv Toom Turulell ikkagi.

Teist korda kujutab S. Ekbaum haigla-elu romaanis «Varjude Maja» (1959), mida välismaises kriitikas on kõrgelt hinnatud (Mall Jürma väidab koguni, et see «on vastuvaidlematult kirjaniku parim»³). Siin on kõrvutatud haige ja terve inimese psüühikat, arutatud elu ja surma probleemide üle. Lisaks jälgitud ka Kanada tervistusasutuse rahvusvahelise seltskonda kuulu-vaid eesti emigrante ning nende üksildust. Autor paistab olevat saanud mõjustusi Thomas Manni «Võlumäest», kuigi kujuta-tud ajajärk pärast Teist maailmasõda on mitmeti erinev. Romaanil puudub läbiv süžee ning teos kipub hajuma nõrgalt seos-tatud piltideks.

Salme Ekbaumi ülejäänud romaanides on peamine Kanadasse sisserännanute elu ku-jutamine. Selles tsükliis kerkivad esile «Kä-restik» (1955) ja «Kontvõõras» (1966). Siinsed romaanitegelased on nii või teisiti majanduslikult jalad alla saanud, aga kui-dagi ei taha leeveneda hingehädad. Ikka ja jälle kogevad sisserännanud, et neid pee-takse ebasoovitavateks juurdetuli-jateks; sissekasvamine uutesse oludesse on valuli-ne ning alati päriselt ei õnnestugi. Aino Rüngaga (romaanist «Külaliseks on ootus», 1952) on sugulane «Kärestiku» Kadi Parts, kes jõuab koguni enesetapukatseni. Talle vastandatud praktilisema elukäsitusega Liivia Labi tahab küll vabaneda emigran-disisusest ning abiellub inglasest maakle-riga, aga temagi tee ei vii õnnele. Võõra-maalasest mehega ei teki hingelist kon-takti ning Liivia püüab tagasi võita oma endist elukaaslast, kes vahelpeal on surnuks arvatud. Kuid kaotatud mehe tagaajamisel kihutab Liivia end autoga surnuks. Käres-tik, mille kaldal asub Liivia uus kodu, omandab romaani käigus sümboolse tä-henduse.

Läbiva iuhtkuuiundi abil on komponee-ritud ka «Kontvõõras». Mammonakogumi-sest innustunud pagulasseltskonnale on siin vastandatud kontvõõras Olev Noorus, keda peetakse läbikukkunud hädavareseks ning seltskonnas vaevu sallitavaks. Vara ahnitsejad kadestavadki salaia Olev Noo-ruse (nimi ise on sümbolne!) riskiütlust ja vabamat elutunnet, kuid nad ei väsi te-da hukka mõistmast. «Kontvõõras» nõrkab kokku romantiline käitumisioon asiste ini-meste merkantilise elutundega, autor on asunud romantikute noolele ning võtnud kriitilise hoiaku kodanlike ideaalide suhtes. Ja sellisena tundub S. Ekbaum meile lähe-dane, sest eks meiegi võitle vaimsete vää-rtuste eest ja sõdi maailma asjastumise vas-tu.

Samalaadne probleemistik valitseb ka romaanis «Arm ja ahnus» (1972), kus ümbritsevast ahnitsemismentaliteedist pi-

¹ S. Ekbaum, Külaliseks on ootus, To-ronto, 1952. lk. 27.

² S. Ekbaum, Külaliseks on ootus, lk. 71.

³ M. Jürma, Lühimärkmeid Salme Ek-baumi loomingust. «Mana» 1962, nr. 4, lk. 294.

mestatud noor naine kihutab liigselt takka oma arstist meest, kes tema arust küllalt karjääri ei tee.

Mõne sõnaga tuleks veel peatuda proosaraamatul «Ristitants» (1970), mida välismaal on nimetatud küll romaaniks⁴, kuid mida tuleks siiski pidada memuaarteoseks: nii sündmused, kuupäevad kui ka isikute nimed langevad kokku tõsielulistega, käsitluslaad pole eepiline, vaid publitsistlik. Selle raamatu kirjutamise ajendiks sai Rudolf Sirge turistlik reis Kanadasse 1964. a., kui nõukogude kirjanik kohtus Torontos Salme Ekbaumi, Kaarel Eerme, Hannes Oja ja mõnede teiste sealsete kultuuritegelastega. Seda panid pahaks parempoolsed emigrandid, kes vallandasid öela sissisõja Ekbaumi ja teiste Sirgega kohtunute vastu. Selles ässituskampanias jäi väheks emigrantliku ajalehe tigeitsevatest artiklitest ja vohavatest kuulujuttudest, põhiliselt anonüümseks jäänud ründajad lasksid trükkida koguni lendlehti ning levitasid neid Kanada eestlaste hulgas. End ideeliste loosungitega maskeerinud ässitajatel oli ka üpris materialistlikke ajendeid: peale muu taheti lahti kangutada Salme Ekbaumi meest Artur Ekbaumi Toronto Eesti Ühispanga esimehe kohalt. «Ristitants» annab masendava pildi emigrantide parempoolsest tiivast, mis tõukab mõtlemaid inimesi eemale oma väikluse, konservatiivsuse, sallimatuse ja silmaklapipoliitikaga.

Salme Ekbaum on esinenud ka luuletajana ning näitekirjanikuna, kuigi põhiliselt on ta romanist. Ta on avaldanud värsikogud «Indiaani suvel» (1951), «Kivi kil-

jatas aknasse» (1967), «Ajatar» (1974) ja «Lupiinid, lupiinid» (1979), mis pakuvad peamiselt lühirealisi vabavärse. Domineerivad loodusmuljed, mis liituvad elegiliste pagulasmeeleoludega; hingelise lõhestatuse tunne areneb sageli sügavaks pessimismiks.

Ekbaumi näidendeid «Maja Karineemel», «Laenatud laulatussõrmus», «Võõrasema» jt. on lavastanud pagulaste amatöörnäitetrupid Kanadas, Rootsis ja Austraalias.

Salme Ekbaum on kirjutanud sõjaeelse kriitilise realismi traditsioonidele tuginevaid romaane. Miljöökujutus on tema tugev külg, olgu siis tegemist Eesti taluelu või pagulaskeskkonnaga. Kindlakäeliselt iseloomustab ta oma põhitegelasi, kuigi monumentaalseteks suudab ta neid arendada harva (siiski ehk Toom Turulell «Oigusenõudjas» ja Olev Noorus «Kontvõõras»). Peategelastena eelistab ta naisi, keda võib jaotada kolme tüüpi. Esimene on rangete konservatiivsete vaadetega, seisuseuhke, energiline ja askeldav vanamoodne perenaine. Teises tüübis on olude ja mehega üsna kergesti kohanev, ilma kindlamate põhimõteteta abielunaine, kellel enamasti läheb hästi, ent vahel ka vastupidi. Autori sümpaatiat kaldub aga kolmandale tüübile, kelleks on õrnahingeline, kinnine, raskesti kohanev ja infantiilse kallakuga tütarlaps (Ilmapõllu Aino, «Süteoja» õpetajanna Astriid Karjel, «Kärestiku» meditsiiniõde Kadi Parts, Olev Nooruse haiglane naine Tibi «Kontvõõrast»). Kompositsiooniliselt on Salme Ekbaumi romaanid üles ehitatud kronoloogiliselt, autori jutustamisviis on ladus.

Oskar Kruus

⁴ A. Mägi jt., Eesti kirjandus paguluses 1944–1972. Lund, 1973, lk. 93.

Maaga mõõdetud

Tõnis Lehtmets 50

Ausalt öelda ei kõlba ma üldse Tõnis Lehtmetsast juubelijuttu kirjutama, sest ma ei tunne teda küllalt hästi, õigem oleks koguni öelda, et ma ei tunne teda üldse, kuigi samal ajal tunnen ometi üle veerand sajandi. Ent ma lohutun end sellega, et kes meist üldse kedagi nii väga hästi tunneb. Ja mina siiski otsisin kunagi, veel «Nooruse» toimetuse töötajana, autahvli pildi järgi ülikooli hoonetest üles luuletava tudengi, tagasihoidliku noore mehe. See, kelle ma tookord leidsin, on alles tänini. Ainult et esimese juubeli aegu ei olda enam nii väga noor. Tagasihoidlik küll. See iseloomuomadus tundubki olevat T. Lehtmetsal peamine. Neli luuletuskogu, kaks jutukogu, pikem dokumentaaljutustus, romaan, raadio-kuuldemäng, luuletõlked — seda polegi nii vähe mehe jaoks, kes peale muu on kümme aastat teinud kutselist ajakirjandustööd ning hulk aastaid olnud Kirjanike Liidu Tartu osakonna konsultant. Küll on jagunud ka vabakirjaniku aastaid, mis käsil viimaselgi ajal.

Tõnis Lehtmets astus kirjandusse luuletajana. Värsiraamatud «Esimesed värsid» (1960), «Tänavad ja tanumad» (1962) ning «Kodumurul» (1966) kajastavad peamiselt luuletaja vahetuid elukogemusi, seda, mida ta on isiklikult näinud ja kuulnud. Eriti kehtib see esikkogu kohta, mille tsüklite pealkirjad ja teemadki on selles mõttes kõnekad: kodumaast, kirjandusemaja uksest, luulest ja raidurist, armastuse sünnist, metsakülast. Nood tudengipõlves kirjutatud luuletused kirjeldavad kõike seda,

mida autor oli juba varem kogenud ja tundnud. Järgmises kogus lisandub neile uusi teemasid, kusjuures sündmuste ja kogemuste mõtestamine omandab suurema üldistusvõime. Veelgi süveneb see kolmandas kogus. Tänapäevale lugejale võib küll autori toonane kriitika optimism tunduda võõrastav, kuid eks olnud ju käsil nood kuldseid kuuekümnendad, täis naiivset usku, et maiste ja vaimsete mägede nihutamine on kätitegu. Neljanda kogu — «Lõkkesmõtted» (1974) — luule on filosoofilisem. Palju tehakse juttu loodusest, inimese ja looduse vahekorra, mõtisklused käivad töö, tõe ja õigluse ümber. Kirjaniku eluhoiak on kristalliseerunud, põhiliselt samade ideid kohtab ka paar aastat hiljem ilmunud jutukogus, ehkki ka jutuloomingus oli ta alustanud teistsuguses laadis.

T. Lehtmetsa proosaloomingu algust märgib «Kohtumine vanaema aias» (1966). Lood elus sündinud asjust pole just eriliste šedöövritena vormistatud, kuid neist kumab siiski ajastu olemus ja see, mida tollal tõeks peeti. Ei saa öelda, et need tõed oleksid tänapäevaks puha kummutatud, kuid eks naiivsuse vaapa ole — eriti viimasel paaril aastal — neilt kõvasti maha kaabitud. Arengut on märgata ka T. Lehtmetsa enda töodes. Kui 1967. a. ilmunud dokumentaaljutustus «Pakane» jääb veel kuidagi hõredaks, siis 1976. a. avaldatud jutukogu «Margapuuga mõõdetud maa» on juba hoopis tuumakam. Rohkem kui kaks aastat hiljem ilmub esikromaan «Tume laas» ja siin on märgata, et maa, maaelu ja maainimesed on see valdkond, mida Lehtmets kõige paremini tunneb, mida ta armastab ja mis on talle südamelähedane. Laante vahel üles kasvanud, sealseid jahiradu tallanud ja kalavetel valvanud mees ei tunne suuremat sundi kui oma kodukoha, selle miljöö ja inimeste, nende oleviku, veel enam aga mineviku jäädvustamine. Laia maailma hoovuste kõrval näib see tihti väikese ja ebaolulisena — sellest ka T. Lehtmetsa loomingule osaks saanud vähene või kriitiline tähelepanu. Ometi on tema töodes tahke, mis näitavad tänapäevale elule kätte selle eilsed juured, mis jäädvustavad omaaegset maaelu, seda, mis oli linnaelu täielik vastand, ja toonaste maainimeste mentaliteeti, milles oli säilinud veel ürgne maainimese suhtumine.

Ükski põlislinlane ei saaks kirjutada nii nagu T. Lehtmets. Ja kuigi, nagu öeldud, ma teda isiklikult eriti hästi ei tunne, arvan ometi, et temast poleks linnaainese käsitlejat. Ta on ise maad mõõtnud ja teda ennast on maaga mõõdetud, selle põlise viljakandja Virumaaga Alutaguse laante lähistelt, mille tumemeelsed mõtted ning tõsise ja pikaldase loomuse inimesed ta meile omaseks on kirjutanud.

Viimased aastad on T. Lehtmets vaikust pidanud. Tahaks loota sellest hoovõttu millekski uueks.

Valeria Villandi

RAAMATUID

ARMASTUSE ESIMENE POOL

Heino Kiik. *Mind armastab jaapanlanna*. 176 lk. Hind 80 kop.

1987. aasta mais, mil kirjanik Heino Kiige sünnist sai 60 aastat, avaldas kirjastus «Eesti Raamat» kaheksakümne tuhandelises tiraažis romaani «Mind armastab jaapanlanna». Lugejahuvi see trükiarv rahuldada ei suutnud — raamat müüdi ära valgukiirusel, kõigile huvilistele ei jätkunud. Ses mõttes pole H. Kiige teos erand. Lugejanõudlust ei rahuldanud «Avameelselt abielust» 160 000 eks., E. ja V. Ranneti «Kivide ja leiva» II osa 80 000 eks., «Soome-estli sõnaraamatu» II, täiendatud trüki 60 000-line tiraaž, rääkimata M. Bahtini valitud tööde või I. Koni seksuaalsühholoogia-alase uurimise miniväljaandest. ENE 2 oma 220 000-lise marmut-tiraažiga kuulub samasse menuraamatute kilda... Muidugi on raamatunõudluse põhjuste selgitamine sotsioloogide päru-põld. Kuid intuiitiivseltki on mõistetav, miks võib ühele või teisele teosele osaks saada tavatu lugejamenu. ENE 2 nõutavus on vaevalt seletatav teabevagusega, liiati kui arvestada ajaloomälu silumist selle I köites, mida häbenematult tunnis-tas peatoimetaja Gustav Naan (vt. «Hori-sont» 1987, nr. 4). Kui jutt on ENE 2-st, siis kutsub teda ostma võõrandunud presi-tiizistereotüüp: ikkagi entsüklopeedia, jä-reltult vajalik, sisaldagu ta ükskõik mi-da ja ükskõik kuidas. «Soome-estli sõna-raamat» väga halval trükipaberil ja kuue-le rublale kruvitud kaanehinnaga haarati ära juba praktilisematel kaalutlustel: soo-me keelega on kokkupuuted üsna tihedad. «Avameelselt abielust» menu vaevalt kom-mentaare vajab. «Kivid ja leib» sisaldab mõndagi erootilist, ilmselt siit ka tohutu huvi. *Eros* võib meelitada lugema ka H. Kiige romaani, mille põhikude ju sel-lele tuginebki.

Kirjanik Heino Kiige nimekaim Juhani Kiik on suure töörügamisega doktoritöö valmis kirjutanud ja leiab õiguse võtta endale aasta abielupuhkust. Juhani on Tallinnas naine ja kaks tütart; doktoran-tuur võimaldab tal elada Tartus. Et dok-toritöö on valmis, kasutab Juhani dokto-rantuuriaega selleks hingetõmbeks. Juhani elab Ulejõe tudengite intris, kus ta tut-vub arstiteaduse aspirandist jaapanlanna Vaga Hitoga, ka Paul Ariste filoloogias-aspirandi Tatjanaga; aeg-ajalt läbib Ju-hani poee^t Sass Huumeri ja asjamees Vil-lem Utukesega, vahetab nendega mõtteid ühiskondlikel ja eluolulistel teemadel. Ju-hani on Tatjanaga intiimvahekord; Vaga-ga on neid meeletult mitu. Veel tegeleb Juhani hobiga — kasvatab Pühajärve lähedal Tornri talus istikuid, et rajada Tartu kesklinna kuuseparki...

Kirjastus «Eesti Raamat», Tallinn, 1987.

«Mind armastab jaapanlanna» on liialt meeleline, et lugejamulje põhjal üksikasju ümber jutustada. Keskne on Ju-hani ja Vaga intiimvahekordade kirjelda-mine, saadetud õilistavast õnnetundest, mis kasvab armastuseks... Ümberjutustamine ei annagi teosest midagi; õigupoolest on ta pelga lugejahuvi tunnistaja (mis, mõis-tagi, pole tarbetu ega kuidagiviisi tauni-tav).

«Mind armastab jaapanlanna» hõlmab 176 lk.; viimasel leheküljel on kirjutamis-aja dateering: Moskva — Tartu — Tallinn, märts 1975—juuli 1976. a. Seda 176-leheküljelist raamatut kirjastati üksteist aastat. H. Kiige juubeliartiklis («Looming» 1987, nr. 5) teab Mati Unt käsikirja ol-nud 400-leheküljelise. Seda mäletavad kä-sikirja lugenud tuhatkond inimest. Arvata-vasti mäletab ka žürii, kes 1979. a. romaa-nivõistlusel arvas käsikirja äramärgitavate hulka. «Eesti Raamat» on avaldanud vaid romaani esimese poole. Lugeja käes on nüüd Juhani ja Vaga armastuse algus kul-minatsioonini, kaudu intiimstseenide tõu-sujoone ja sugestiivse gradatsioonini. Tähe-lepanelikul lugemisel on aimatav romaa-ni traagiline finaali; võib kogeda Vaga tundeetsust selle jagamatuses ja ajalises piiramatuses; ning võib kogeda Juhani ja-gamatut tundeetsust, mida jagub vaid vabadusaastaks. (Juhani ei kavatse loobuda perekonnast ja leiab, et vabadusaasta lõp-pedes suudab Vaga olla õnnelik tematagi.) Osa, mis on saanud ja võtnud endale ter-viku funktsiooni, jätab varju vaeu adu-tava traagilise finaali, kui ka *a priori* eel-dada, et finaali saab olla ainult ja ainult traagiline (nagu ka inimese situatsioon maailmas).

«Mind armastab jaapanlanna», nagu ta nüüd, 1987. aastal, ilmus, on stagnatsioo-niaja kirjastustegevuse produkt ja asi-tõend, küll mitte ainus ega erandlik. Nii lugeja kui ka kriitiku seab niisugune ro-maani esimese poole kättesaadavaks tege-mine eriolukorda. Lugeja, kes pole tut-tav käsikirjaga, võtab teost lõpelatud ter-vikuna. Niisugusena serveerib teda ka läbi kirjastamisväravate pääsenud autor. Kuid käsikiri, mis küllap täiuslikult realiseeris autori kavatsuse, oli ilmunud raamatust poole mahukam. Et tuvastada, kas autor on kirjastamise käigus oma kunstilist ka-vatsust muutnud, tuleks võrrelda käsikir-ja ja trükist. Vaevalt keelaks kirjanik kä-sikirjaga tutvumist. Küll aga kasvaks sel-lest arvustuse elitaarsus. Niisugust elitaar-set kirjandusteadust on häda sunnil har-rastanud K. Muru, E. Nirk ja H. Peep — B. Kangro, K. Ristikivi ja isegi U. Ma-

singu loomingut on nad käsitlenud olukorras, kus teosed pole lugejale kättesaadavad. Aitäh neile selle eest, kuid nõustagem, et esteetiline elamus ei kujune niisugustel puhkudel ehtsaks. Kunstielamuse, esteetilise läbielamise suudab pakkuda üksnes teose vahetu tajumine, kirjandusteose lugemine. Metatekstid kunsti ega kirjandust ei asenda — seda teadis juba Baumgarten.

Heino Kiige teostega on mitut puhku nõnda juhtunud, et enne kui neid on saadud lugeda, on kriitika nad ära kirjutanud. Nõnda oli «Tondiõomajaga». Ka «Arve Jomm» on ilmunud ositi, tervikuna on ta ju alles lõpuni viimata. «Arve Jommi» iga uus osa on aga tunduvalt teisen-danud tegelastüüpi. «Mind armastab jaapanlanna» praegune redaktsioon tunnistab, et tegemist on osaga suuremast tervikust. Seda struktuuriomadust ei tee ole-matuks kirjaniku soov — soostumus aval-dada lugu trükkis algusest kulminatsioonini. Tulemus on kaheksagune: romaan trükitud kujul kas kutsub järke, teist poolt ootama, või kui võtta teda lõpuleviidud tervikuna, siis finaali ette aimama.

«Mind armastab jaapanlanna» katkeb praegusel kujul kõrgpunktis. On see teene või karuteene, et Juhani ja Vaga liini finaali puudub? Kindlasti karuteene, sest jääb õieti teadmata, mida kirjanik oma armastusromaaniga öelda tahab, kuhu romaan välja jõuab. Mõistagi katkeb kunsti-teose osa endas ikka ja alati tervikut; osa põhjal on tervik aimatav. Kuid vaid tea-tava piirini. Realiseeritud kavatsuse mehaanilisel poolitamisel tekkivad torked võivad terviku ülepea fragmendistada, killustada. Tõsi, esteetiline elamus, mis kujuneb fragmendi põhjal, on täisväärtuslik. Enam veel: ta võib olla isegi intensiivsem tervikuelamusest. Kiusatus võtta osa terviku pähe võib pimestada, olgu küll, et romaan ei järgi sotsiaalpedagoogilisi eesmäärke, ei väärtusta kujutatut millekski, mis kutsuks niisama matkima, järele tegema...

Kirjutatud kuuekümnendate aastate seksuaalrevolutsiooni järellainetuses ja proosaliste seitsmekümnendate erootilise massikirjanduse buumi kontekstis, lahkneb «Mind armastab jaapanlanna» nii massikultuuri ja meilgi maad võtnud olmeromaani erootikatulvast kui ka vulgariseerivate prognooside magistraalist, millel meil julgena, kuid lühinägelikult ja taude kartmata sammus humanitaarset tegurit karmilt tõrjuv kosmoseksuoloog G. Naan.

Nagu öeldud: «Mind armastab jaapan-

lanna» 176 lehekülge jätavad varjatuks finaali, kuid osutuvad suutlikuks õilistama armastuse füsioloogiat — vabastavad ürgse kompleksi eelarvamuslikkuse kammitasest. On kunst vabastada erootika pornograafiast, Juhani ja Vaga õilsaid tundeid kirjeldades ning rõhutades on Heino Kiik seda ikkagi suutnud. Vaid väga rikutud maitse suudaks romaani vägivaldselt sisse lugeda labasust. Ometi eelistas romaani-võistluse žürii hallargiseid olmekaid, mis seisid eluproosa pinnal, süvendasid eelarvamuslikku kui midagi endastmõistetavat ja paratamatut. Inetut ja harjumuslikku ei kõheldud kunstiks pidamast, seevastu õilistavas ja kaunis kalduti nägema riivatut, kui mitte koguni perversset... Nüüd, mil osagi romaanist on ilmunud, langevad langetatud otsused bumerangina otsuste langetajate kaela. Kas on karuteenest teene saanud?

Armastuse, aga ka autorikavatsuse esimene pool sisaldab ilu ja eetikat, mis on tähendusrikkad. Seda mitte üksi Juhani ja Vaga liinis. Ilu ja eetika on tüübitabamises ja õhustikus. Kiik ei armasta traditsioonilisi individualiseeritud karaktereid. Tema tugevaks küljeks on individuaalsed tüübid oma ainulaadsuses: Juhan Kiik, Vaga Hito, Tatjana, Sass Huumer, Villem Utku. Nad kõik on erilise süvämõõtmeta freskod, kuid just sellistena seljeefsed, äravahetamatult kordumatud. Romaani motost võib lugeda: teos on pühendatud Tartule. Ning tõepoolest on Tartu vaated oma pretensioonituses ainult ja ainult loomulikud. Nisama loomulik on õhustik, vaimne atmosfäär, mis figureerib nii-öelda lava taga ja täiesti reaalseste isikutena: Paul Ariste, Vaino Vahing, Gustav Naan, Hando Runnel, Arnold Koop, Harald Haberman, Heino Kiik, Aleksander Suuman, Henn-Kaarel Hellat ja professor Harald-Heino Peep. Vilksamisi romaani lehekülgedel toestavad nad niihästi miljööd kui ka tüübitikkude, rõhutamaks, et kujutatu on reaalelulise ja loova kujutluse sulam. «Mind armastab jaapanlanna» äratav huvi oma fantaasiakompleksidega — siit tulvabki ilu ja eetikat. Kuid *interruptus*’ega katkev romaan jätab vaid aimatavaks ilu eetika. Armastuse esimene pool ei ole armastus kõigi tema keerdkäikudega. Nõnda on veinunud ning poolik kirjastamine kõvasti kustutanud teose tõelist tähendust. Ilu eetika on siin lahustunud iluks ja eetikaks. Aga algne, esmane värskus on säilinud. Hea seegi: parem pool muna kui tühi koor.

Pärt Lias

Alexander Staël von Holsteini mälestuskonverents Tõstamaal

11.—13. VI 1987 toimus Pärnu rajoonis Tõstamaal TRÜ idakeelte õppekabineti ning ajaloo ja semiootika labori korraldusel teaduskonverents, millega tähistati Tõstamaal sündinud kuulsat budoloogit Alexander Staël von Holsteini 50. surma-aastapäeva. Konverentsi põhitemaatika oli mahajaana tekstoloogia — valdkond, millele oli pühendanud oma elu A. Staël v. Holstein —, aga osa ettekandeid käsitles ka teadlase elu ja tegevust, samuti india teatri ja võrdleva usundiloo probleeme.

Avaistungil juhatas sisse konverentsi korraldava komitee esimees Linnart Mäll, kes avaldas arvamust, et A. Staël v. Holstein, kel on suuri teeneid nii vene kui ka rahvusvahelise indoloogia ja budoloogia arengus, on leidnud meie teadusajaloolastelt põhjendamatu vähe tähelepanu, mis on osalt tingitud pikka aega valitsenud ideoloogilis-konjunktuursest suhtumisest (näit. aramus, et temal kui balti parunite seast pärineval emigrandil ei ole kohta nõukogude teadusloos). Ülevaate A. Staël v. Holsteini elust ja tegevusest andis allakirjutanu (lähemalt vt. «Looming» 1987, nr. 5, lk. 712—713). NSVL TA Orientalistika Instituudi Leningradi Osakonna (OI LO) sektorijuhataja filoloogiadoktor Georgi Zograf kirjeldas OI LO kogudes talletatavat 180 üksusest koosnevat india käsikirjade kollektsiooni, mille A. Staël v. Holstein tõi kaasa 1904. a. India reisilt, ning tutvustas OI LO orientalistide arhiivi fondi nr. 51, kuhu on koondatud suurem jagu A. Staël v. Holsteini kohta säilinud dokumente (seni kahjuks põhjalikumalt läbi uurimata). Filoloogiakandidaat Aleksandr Martõnov (OI LO) kõneles mahajaana ideedest

Lin Zhaoeni filosoofias, keskendudes teadvuse käsitlese ja teadvuse muutmise võimaluste probleemidele selle XVI saj. hiina filosoofi töös. Esimese istungi lõpetas Valeri Androssov (OI, Moskva) ettekandega «Nagardžunism ja mahajaana suutrad», mis tekstoloogilistele uuringutele tuginedes näitas, et suur osa II saj. elanud india filosoofile Nāgārjunale omistatud tekste on tegelikult loodud II—IV saj. üksteisest sõltumatult eri traditsioonides eri autorite poolt. Neid kõiki ühendav madhajaamika koolkonna mõiste on kasutusele võetud märksa hiljem, tähistamaks tollal Indias eksisteerinud ideeliselt sarnaseid «õpetajalt-õpilasele» traditsioone. Esineja koondas kõik need suunanagardžunismi mõiste alla.

Konverentsi esimese päeva õhtupoolikul avati pidulikult Tõstamaa Keskkooli (endise Tõstamaa mõisahoonet) pargis A. Staël v. Holsteini mälestustahvel. Aktusel Tõstamaa Keskkooli saalis kõneldi veel kord A. Staël v. Holsteini elust ja tegevusest. Rein Helme (AI) kritiseeris ettekandes «Baltisakslased ja eesti rahvuskultuur» rohketele faktidele tuginedes meil kaua aega valitsenud üldistust baltisaksa aadlikest kui vaid «rahva rõhujatest». Senisest rohkem väärikusid meie kultuuri- ja teadusloolaste tähelepanu nii Eestimaalt pärinevad maailmakuulsad teadlased ja rännumehed kui ka need kümned ja sajad kohalikud mõisnikud ja pastoorid, kes mitme põlvkonna vältel uurisid omakasupüüdmata eesti keelt ja kombeid, edendasid eesti põllumajandust ja talukultuuri, asutasid kooli ja vaestemaju jne., rajades sellega teed eesti rahvuskultuurile. A. Staël v. Holsteini mälestuskonverentsis nägi esineja muu hulgas ka üht sammu baltisakslaste olemuse teadusliku analüüsime teel.

Järgnes kohaliku rahvakunstiansambli kontsert.

Konverentsi teisel istungil 12. juuni hommikupoolikul kuulati ära viis ettekannet. Harri Ints (TRÜ) püüdis ettekandes «Kannatuse psühholoogilisest sisust» psühholoogiliselt interpreteerida budismi üht kesket mõistet — kannatust (sanskriti *duhkha*)

—, vaadeldes mõistet kahest aspektist: *duhkha* kui eksistentsiaalne kannatus ja *duhkha* kui inimese enda poolt loodud kannatus, mille põhjuseks on kõigi psüühiliste nähtuste ambivalentse mittemõistmine. Andrei Fesjun (OI) rääkis vanade jaapani ja hiina allikate põhjal «Buddha kehade» kategooriast eksoteerilistes ja esoteerilistes süsteemides. Kolmel sanskritikeelsel põhimõistel *dharmakāya*, *sambhogakāya* ja *nirmānakāya* on hiinakeelses eksoteerilises kirjanduses terve rida alternatiivseid vastete. Terminoloogilise variatiivsuse põhjust nägi esineja eeskätt sellele kategooriale omistatud soterioloogilises funktsioonis. Esoteerilistes tekstides esitatav skeem on märksa keerulisem, neis pannakse rõhku kõikide nähtuste vaatlemisele *dharmakāya* ilmingutena. Andres Herkeli (PTÜI) teema oli «*Pratityasamutpāda* kui eksistentsiaalsete mudelite loomise allikas». Vladimir Ermani (Leningradi RÜ) «Tegevus budistlikus draamas» vaatles india teatrikunsti tekkimise ja draamasüžee struktuuri probleeme seoses budistliku, eriti mahajaana traditsiooni osaga vanaindia kultuuri ajaloos, tõstes esile budismi olulist rolli rituaalse maailmavaate ületamisel, mis on vajalik eeltingimus teatrikunsti sünniks. Filosoofiadoktor Boriss Jerassov (OI) käsitles ettekandes «Universalismi ja vabanemise probleem idas religioonides» religioonide võrdleva uurimise vajadust nimetatud seisukohalt. Ta vaatles universalismi ja vabanemise printsiipe kristluses, islamis ja budismis ning leidis, et

eri religioonide puhul on nende suhe geneetiliselt erinev.

Ohtul saadi osa helilooja Sven Grünbergi esinemisest, kes mängis ja kommenteeris oma uuemat loomingut. Esineja ei salanud ida muusika ja mõtteviisi suurt mõju oma loomingule.

13. juuni hommikust istungit alustas filoloogiadoktor Tatjana Grigorjeva (OI) ettekandega «Budism ja jaapani kunst», käsitledes budismi transformeerumist hiina ja jaapani kultuuris. Jaapani kunsti leidis budism esineja sõnusti oma «varjupaiga». Kõiki jaapani kunsti liike tähistati terminiga *do* — tee, kulg; kunsti mõisteti teena vaimsele kirgastumisele. Arvo Tõnisoo (FI) käsitles füüsilise vaakumi mõistet kui budistliku filosoofia ühe keskseima mõiste *sūnyatā* 'tühjus' analoogi. Filoloogiadoktor Lev Menšikov (OI LO) kõneles teemal «Lōuna-*chan*'i koolkonna lätel: Wang Fan-zhi ja Hui-neng». Erinevalt muudest hiina budismi koolkondadest jäi *chan*'i koolkond, eriti selle lōunapoolne haru, sõltumatuks riiklikest institutsioonidest. Koolkonna eelkäija poet Wang Fanzhi (VI—VII saj.) vastandab oma loomingus ilmalikku eraklust mungaseisusele ja tunneb kaasa ametnikkonna omavoli käes kannatavale rahvale. Filosoofilises plaanis väljendusid lōuna-*chan*'i koolkonna ideed Huinengi (638—713) töödes, kes väitis, et Buddha-loomus on omane kõikidele olenditele, eitas keerukaid rituaale ja mungaseisust ning töötas välja laiadele rahvahulkadele vastuvõetavad eeskirjad, kuidas saavutada kirgastumist. Linnart Mälli ettekanne «Mida võib *Kāśyapaparivarta*» anda budoloogiale? analüüsis mahajaana suutrat «*Kāśyapaparivarta*» (mille sanskriti-, tiibeti- ja hiina-keelse teksti publikatsioon ilmus A. Staël v. Holsteini toimetusel 1926. a. Pekingis). L. Mälli arvates on suutrat seni liiga vähe uuritud, aga teose tundmaõppimine rikastab oluliselt meie ettekujutust

mahajaana tekkimisest ning täpsustab arusaamist sellistest mõistetest nagu *dharma*, *bodhisattva* ja *sūnyatā*. Filosoofiadoktor Vladilen Burovi (NSVL TA Filosoofia Instituut) ettekanne «A. Staël v. Holstein Pekingis» andis teada, et A. Staël v. Holstein töötas 1918—1937 professorina Pekingi ülikoolis, kus luges vanaindia ajaloo ja religiooni ning budoloogia kursusi. Oma teadusliku tegevusega saavutas ta hiina õpetlaste seas suure autoriteedi. Ettekandes edasitati A. Staël v. Holsteini õpilase prof. Yu Daoyuni mälestusi oma õpetajast ning A. Staël v. Holsteini kohta käivaid märkmeid hiina filosoofi Hu Shi päevikust.

Konverentsi viimasel istungil tehti kokkuvõtteid ja võeti vastu otsus, milles muu hulgas rõhutati seda, et märgatavaid teaduslikke tulemusi andnud konverentsi korraldamine sai teoks tänu TRÜ juures moodustunud mitteformaalsele budoloogide grupile, mis vääriks ka organisatsioonilist tunnustust üleliidulise tähtsusega budoloogiakeskusena. Otsustati hakata niisuguseid konverentse pidama perioodiliselt iga kahe aasta tagant. Rõõmuga võeti vastu A. Pirso ettepanek korraldada Staël-Holsteini päevi ka edaspidi Tõstamaal. Peeti otstarbekaks konverentsi ettekannete väljaandmist omaette teadustööde kogumikuna.

Märt Läänemets

20. J. V. Veski päev

27. VI 1987 Tartus Ema-keele Seltsi korraldusel peetud 20. J. V. Veski päev teemal «Eesti keele foneetika» oli seotud eesti teaduselu suursündmusega, üheistkümnenda rahvusvahelise foneetikakongressiga Tallinnas augustikuus. Kuulati kolme kongressiettekanne ja informatsiooni kongressi ettevõtmistustöödest. Esinesid Arvo Eek ja Toomas Help teemal «Foneetiliste ja fonoloogiliste muutuste vahetusest». Alustas T. Help põhiteesiga: keeleajaloo näh-

tuste rekonstrueerimisel tuleb lahendada foneetilise fonoloogiaga ja ainult foneetilise häälikumuutusi. Fonoloogia näitab sotsiaalset normi, foneetika füsioloogilise-akustilist seisundit. A. Eek selgitas foneetilist mudelit, mille alusel said hiljem seletuse mõned eesti keele ajaajoolised häälikumuutused. Ta täpsustas ka terminite *rõhk*, *jaag* e. *kõnetakt*, *silp* sisu. I. Helbi kokkuvõte vanaeesti Suurest Rütminihkest aastail 1100—1500 esindas deduktiiv-nomoloogilist seletust, milleni oli jõutud puhtfoneetiliste häälikuseaduste rakendamise teel.

Malle Lauri ettekanne «Kõne-emotsioonide tajust» toetus tehtud katse andmetele. Esineja lähtus arvamusest, et elav kõne väljendab ja tekitab emotsioone, seepärast tuleb uurida nii neutraalset (mitteemotsionaalset) kui ka emotsionaalset kõnet. Lingvistiline traditsioon püüab emotsioone välistada, psühholoog aga huvitub just emotsioonidest. Otsustused sisaldavad hinnanguid, emotsionaalseid varjundeid: üllatust, huvi, rõõmu, kurbust, hirmu, viha, põlgust jm. Tehtud katses osalejad pidid märkima, missugust kõnestiimulit nad oletavad. M. Laur demonstreeris magnetofonilt kuulajaile oma tajutest ja esitas kokkuvõtteid senistest uurimistulemustest.

Juhan Tuldava tutvustas ettekandes «Eesti keele fonostatistilised karakteristikud» senist fonostatistilist uurimistööd Eestis. Ta selgitas, mida uut annab fonostatistika keeleuurimisse, ja esitas rikkalikult kokkuvõtvat materjali eesti keele vokaal- ja konsonantfoneemide esinemissageduse kohta sõna eri asendeis, foneemide rühmitamise, fonotaktika jm. kohta võrrelduna teiste keelte fonostatistiliste andmetega.

Hille Pajupuu informeeris kuulajaid 11. foneetikakongressi ettevalmistustöödest. Ettekandeid kuulati huviga, järgnes elav arutelu.

Pärastlõunal asetati lilled J. V. Veski kalmule Raadi kalmistul. Akadeemiku elutööst rääkis Huno Rätsep.

Valve-Liivi Kingisepp

СОДЕРЖАНИЕ

П. Олеск. Судьба и действительность («Проблемы эстонского литературоведения»)	577
Р. Руутсоо. О языке, культуре и языковой экологии	587
Я. Ундуск. Меланхолический Лутс: «Письма к Маарии»	599
А. Теринг. Геттингенский университет и его роль в формировании эстляндской и ливляндской интеллигенции в XVIII — начале XIX века (Продолжение)	615

ПУБЛИКАЦИИ

Р. Хинрикус (коммент.) Из писем Карла Ристикиви к Хилье Вихалем	624

ЮБИЛЕИ

Ю. Юрт. Первые поэтические сборники Минни Нурме в вихре времени	629
О. Круус. Из эстонских лесов в большой канадский город	633
В. Вилланди. За точку отсчета — деревенская жизнь. Тынису Лехтметсу 50	636

О КНИГАХ

П. Ляс. Первая половина любви (Хейно Кийк. Меня любит японка. Таллин, 1987)	637

ОБОЗРЕНИЕ	639

INHALT

P. Olesk. Schicksal und Wirklichkeit («Leben und Sein der estnischen Literaturforschung»)	577
R. Ruutsoo. Über Sprache, Kultur und Sprachökologie	587
J. Undusk. Der melancholische Luts: «Briefe an Maaria»	599
A. Tering. Die Universität Göttingen und ihre Rolle bei der Entwicklung der est- und livländischen Intelligenz im 18. Jh. und Anfang des 19. Jh. (Fortsetzung)	615

PUBLIKATIONEN

R. Hinrikus (komment.). Briefe von Karl Ristikivi an Hilja Vihalem	624

JUBILÄEN

J. Ürt. Minni Nurmes ersten Gedichtbände im Wirbel der Zeit	629
O. Kruus. Aus mittelestnischen Wäldern in eine kanadische Großstadt	633
V. Villandi. Das Ländliche als Maßstab für alles. Tõnis Lehtmets — 50	636

REZENSIONEN

P. Lias. Die erste Hälfte der Liebe (Heino Kük. Mich liebt eine Japanerin. Tallinn, 1987)	637

RUNDSCHAU	639

TEKSTIS SELETAMATA LÜHENDID

AI = Ajaloo Instituut; **ENE** = Eesti nõukogude entsüklopeedia. Tallinn, 1968—1978; **f.** = fond; **FI** = Füüsika Instituut; **KKI** = Keele ja Kirjanduse Instituut; **l.** = leht; **m.** = mapp; **nim.** = nimistu; **PTUI** = ENSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut; **RAKA** = ENSV Riiklik Ajaloo Keskarchiiv; **s.** = säilik; **TEFA** = Töid eesti filoloogia alalt; **VÖT** = Vabariiklik Opetajate Täiendusinstituut; **TATU** = Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateaduste seeria.

Keeled: **e** = eesti; **vn** = vene.

**JÄRGMISTES
NUMBRITES:**

- August Alle kirju aastatest 1940—1952
  - Veel keelest, kultuurist ja keeleökoloo-
giast
  - Võrdlevat võrdlusest eesti ja vene keeles
  - Tallinna foneetikakongressi mul-
jeid
-